

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей
історичної науки

Дипломна робота

на тему:

**ПОЛІТИКА «ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ» ГАБСБУРГІВ У
СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ**

Студента 4 курсу, група ІА-42

Спеціальність 032 Історія та археологія

Галамай Назар Миколайович

Керівник:

Дебенко Василь Зіновійович

кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерела та історіографія проблеми дослідження.....	7
Розділ 2. Реформи Марії Терезії та їх вплив на розвиток слов'янських народів...	17
2.1. Суспільно-політичний розвиток слов'янських земель напередодні запровадження реформ Марії Терезії.....	17
2.2. Реформи та їх проблеми під час впровадження політики «освіченого абсолютизму» у слов'янських регіонах.....	27
Розділ 3. Особливості впровадження політики «освіченого абсолютизму» на слов'янських землях в контексті реформаторської діяльності Йосифа II.....	40
3.1. «Освічений абсолютизм» та його політика в Чехії.....	40
3.2. Політика «освіченого абсолютизму» в словацьких землях.....	44
3.3. Серби, хорвати та словенці в умовах «освіченого абсолютизму».....	47
Висновки.....	61
Список використаних джерел.....	64
Додатки.....	69

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Середина та друга половина XVIII ст. в історії Габсбурзької монархії – це доба «освіченого абсолютизму», якій були притаманні кардинальні зміни як у суспільно-політичній, так і в соціально-економічній сферах, що було викликано зародженням у надрах феодално-кріпосницького ладу нових ринкових відносин. Саме у такому контексті можна розглядати проведення реформи, які за своїми наслідками суттєво вплинула на подальші соціально-економічні відносини у державі. Усі ці процеси є частиною історії слов'янських народів, оскільки у досліджуваний період їх значна частина входила до складу монархії Габсбургів.

Реформи здійснювала австрійська правителька Марія Терезія та її син Йосиф II. На роки їхнього правління припадає остаточне оформлення й розквіт «освіченого абсолютизму». Під впливом ідей Просвітництва ці монархи вбачали гарантію могутності своєї держави створення суспільства свідомих громадян, котрі вчасно й сумлінно сплачують податки. З цією метою Марія Терезія та Йосиф II здійснили реформи, спрямовані на підвищення освітнього рівня та зрівняння мешканців у правах. Унаслідок політики «освіченого абсолютизму» другої половини XVIII ст. в Австрії у системі державної влади відбулися істотні зміни. Діяльність правителів стала прогресивнішою та раціональнішою. Одним з важливих обґрунтувань для нововведень вважалась їхня користь для держави і населення. Реформи Марії Терезії та Йосифа II були спрямовані на ліквідацію найзастарілиших середньовічних інститутів, спрощення державного системи управління, а відтак – її централізацію, осучаснення аграрних відносин, обмеження міського самоврядування і цехових привілеїв, удосконалення системи освіти, запровадження єдиного Кримінального кодексу, звуження впливу церкви та ін. Епоха «освіченого абсолютизму» характеризувалася ліквідацією декотрих станових привілеїв, реформами, спрямованими на розвиток торгівлі й мануфактур, на ліквідацію територіальної роз'єднаності, спробами звільнення селян від особистої залежності. В Австрії, як і в декотрих європейських країнах, використовували популярність ідей французьких просвітителів, проголосивши

«союз філософів і монархів». Ці модернізаційні реформи поширювалися, зокрема і на слов'янські землі, які входили в цей час до складу Австрійської імперії.

Дослідження реформ в Австрійській імперії у 40-90-х роках XVIII ст. дасть змогу використати у доцільних межах набуті знання та узагальнити історичний досвід для з'ясування витоків демократичних традицій у розвитку державотворчих процесів, зокрема й серед слов'янських народів імперії.

Саме ці міркування, а також відсутність спеціального дослідження цієї теми зумовили її вибір та визначили актуальність. Робота покликана в значній мірі заповнити наявні прогалини досліджуваної теми.

Об'єктом дослідження є історія Габсбурзької монархії часів правління Марії Терезії та Йосифа II.

Предметом дослідження є реформи, зокрема основні напрями та наслідки їх проведення у слов'янських землях Габсбурзької монархії.

Мета і завдання дослідження. Метою бакалаврського дослідження є аналіз причин, які викликали необхідність проведення кардинальних реформи, а також необхідність створення цілісної, науково обґрунтованої картини підготовки, проведення та наслідків реформ для слов'янського населення Австрійської монархії. У контексті загальної мети в бакалаврській роботі сформульовано і вирішується ряд конкретних **завдань**:

- здійснити ґрунтовний аналіз історіографії та джерельної бази проблеми;
- дослідити суспільно-політичний розвиток слов'янських земель напередодні запровадження реформ Марії Терезії;
- визначити основні напрями і форми проведення реформ Марії Терезії;
- розкрити суть реформ та їх проблеми під час впровадження політики «освіченого абсолютизму» у слов'янських регіонах;
- проаналізувати природу та характер протиріч, впровадження політики «освіченого абсолютизму» на слов'янських землях в контексті реформаторської діяльності Йосифа II.

Хронологічні межі дослідження охоплюють увесь період правління Марії Терезії та Йосифа II, тобто з 1740 р. по 1790 р. Під час дослідження окремих аспектів бакалаврської роботи автор виходить за вказані хронологічні межі. Такий методологічний підхід обґрунтований необхідністю охарактеризувати події, які передували проведенню реформ Марії Терезії та Йосифа II на слов'янських землях.

Географічні межі дослідження охоплюють ті терени тодішньої Габсбурзької монархії, на яких в наш час розташовані сучасні слов'янські держави.

Методологічною основою дослідження є сукупність прийомів, за допомогою яких вивчається реформаторська діяльність Марії Терезії та її сина Йосифа II. Багатоплановість досліджуваної теми зумовила необхідність окрім поєднання інструментарію історії, залучити деякі методи економіки, політології, країнознавства, правознавства та інших дисциплін.

В основу дослідження покладені фундаментальні принципи наукової об'єктивності та історизму, що передбачають розгляд окремих явищ та процесів у їх розвитку та тісному взаємозв'язку. При вирішенні завдань використані науково-дослідницькі методи аналізу і синтезу, порівняння і узагальнення. Історико-порівняльний метод сприяв виявленню схожості і відмінності в розвитку трансформаційних процесів середини та другій половині XVIII ст. в монархії Габсбургів, визначенню їх впливу на реформи щодо слов'янських земель. Метод емпіричного аналізу дозволив упорядкувати факти реформ за їх хронологічною послідовністю. Такий комплексний підхід до розробки тематики дозволив оптимально вирішити завдання дослідження.

Наукова новизна одержаних у процесі дослідження результатів полягає у наступному:

- виявлено та проаналізовано головні здобутки вітчизняної та зарубіжної історіографії в дослідженні реформаторської діяльності Марії Терезії та Йосифа II;

- розширено суму знань про зміст, характер, механізм та глибину реформ, особливо в регіонах зі слов'янським населенням;

- узагальнено комплекс висновків з історії реформ проведених на слов'янських землях Марією Терезією та Йосифом II.

Практичне значення бакалаврського дослідження полягає у тому, що його матеріали, положення, висновки можна використати при підготовці нормативних та спеціалізованих курсів, підручників та посібників з всесвітньої (нової) історії та історії слов'янських країн.

Апробація результатів бакалаврської роботи. Основні положення дослідження були викладені автором у виступі 27 березня 2025 р. на засіданні підсекції історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки у рамках звітної наукової конференції викладачів, аспірантів та студентів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Керівник підсекції – проф. Комар Володимир Леонович. Тема виступу: «Освічений абсолютизм» та його політика в Чехії в контексті реформаторської діяльності Йосифа II».

Структура бакалаврської роботи обумовлена метою і завданням та включає в себе вступ, три розділи, поділені на 5 підрозділів, висновки, список використаних джерел (57 найменувань) і 3 додатки. Загальний обсяг роботи становить 71 сторінок, з них основного тексту – 63 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Реформи періоду «освіченого абсолютизму» Марії Терезії та Йосифа II в Австрійській імперії у XVIII ст. залишаються недостатньо дослідженими, а з огляду на їх актуальність і практичне значення потребують ретельного вивчення, особливо в регіонах населених слов'янами – чехами, словаками, хорватами, сербами, словенцями, українцями та поляками.

Одним із питань, яке регулярно висвітлювалося і висвітлюється на сторінках наукових і публіцистичних видань, було і залишається питання внутрішніх політичних і економічних підвалин соціально-економічного розвитку імперії Габсбургів у XVIII ст. Необхідність змін стала об'єктивною передумовою проведення реформ «освіченого абсолютизму» з метою збереження феодальних устоїв держави.

За підсумками опрацьованих матеріалів нами виокремлено дві основні групи історіографічних джерел: 1) українська історіографія проблеми; 2) зарубіжна історична думка.

Процес розвитку «освіченого абсолютизму» в Австрійській імперії, до складу якої в ті часи входили значні частини слов'янських земель є достатньо актуальною, але в той же час – малодослідженою у сучасній українській науці проблемою. Серед її дослідників слід відзначити українців: М. Кріля [24], М. Шум'яну [45], С. Копилова [22], Л. Несуха [29; 30; 31], М. Пиртка [33; 34; 35], М. Жеребну [14], І. Іванова [16], Н. Мельничука [25], К. Найпавера [27; 28], Б. Тищика [41], праці яких відносяться до першої групи історіографічних досліджень та австрійців А. Вандружку [56] та Е. Цьольнера [43], американця Ф. Дворніка [9], британця Н. Дейвіса [10], здобутки яких відносяться до другої групи історіографічних праць.

З ім'ям Марії Терезії пов'язаний початок «буржуазної» епохи династії Габсбургів. «Ця імператриця була великим реформатором, якщо хочете: революціонеркою, революціонеркою з делікатною душею, з жіночним шармом, цілком певним почуттям грані можливостей та майстерним талантом обирати й

спілкуватися зі своїми підданими» [56, с. 159], пише про неї австрійський дослідник Адам Вандружка. Не зважаючи на те, що більшу частину тих часів Австрія перебувала в стані війни, саме тоді імператрицею було проведено велику кількість кардинальних реформ, що збереглися в майбутньому. А. Вандружка зазначає, що якою б сферою життя не займалися дослідники Нової історії Австрії: історією управління, фінансовою та економічною політикою, шкільною освітою, військовою справою, правосуддям або охороною здоров'я – завжди приходять до висновку, що вирішення реформи та чітке орієнтування просліджуються за часів правління Великої імператриці.

Початок всебічного вивчення земельної реформи Марії Терезії започаткував український дослідник К. Найпавер [28, с. 35]. Ним проаналізована державно-правова сторона урбаріальної реформи, розкриті ознаки розкладу феодально-кріпосницької системи, обґрунтовано об'єктивну необхідність реформування поземельних відносин в австрійському суспільстві у XVIII ст. З огляду на глибоко науковий підхід до аналізу урбаріальних документів XVIII ст. статті К. Найпавера «Урбаріальні документи XVIII ст. – джерела соціально-економічного становища селянства Закарпаття» [27] і «Вплив урбаріальної реформи Марії Терезії на формування аграрних відносин в Закарпатському селі в другій половині XVIII ст.» [28] без перебільшення є «оригінальним тлумаченням» подій середини XVIII ст. в Австрійській імперії.

Британський професор Н. Дейвіс характеризує Йосифа II як нетерплячого радикала, «коронованого революціонера», переконаного антиклерикала та противника дворянських привілеїв. Його політика була одним з найбільш довершених варіантів освіченого деспотизму, що утверджував державну владу проти таких традиційних засад, як Церква та дворянство [10, с. 667].

Відомий австрійський історик Е. Цьольнер пише, що австрійська модель «освіченого абсолютизму», відома в науці під назвою «йосифінізму», з'явилася ще до вступу Йосифа II на престол. Серед тодішніх європейських государів ніхто не засвоїв пануючих ідей XVIII ст. з таким завзяттям як цей монарх [43, с. 18].

Названа проблема настільки усталена, що її висвітлюють навіть підручкові видання. Серед них виділяється змістовністю і критичним аналізом підготовки, проведення та наслідків земельної реформи Марії Терезії праця А. Чернія та В. Чернія «Історія південних и західних слов'ян» [42], в якій висвітлюється не лише перебіг конкретних подій, а й розглядаються різноманітні суперечності, що мали місце в ході проведення реформ. У розділах «Словаччина другої половини XV–XVIII ст.» та «Чехія і Словаччина наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.» автори достатньо широко висвітлили питання підготовки земельної урбаріальної реформи, стан економічного розвитку комітатів із слов'янським населенням. Науковцями на основі великого масиву статистичних даних відзначено, що у XVIII ст. словацькі комітати були найбільш розвинутою в економічному відношенні частиною Угорщини. Згідно з їх твердженнями – тут перебувало понад 60 відсотків ремісників країни. При цьому автори підручника лише уточнюють історичні факти, але не розкривають суть, зміст і глибину урбаріальної реформи в імперії та її наслідки.

До праць загального характеру, в яких ставляться питання урбаріальної реформи в Угорщині взагалі, і в її слов'янських комітатах зокрема, відносимо дослідження І. Шульги [44, с. 166–169]. Автор дослідження розкрив зміст диференціації, зміни соціальної структури села, методи експропріації народних мас на фоні наслідків земельної реформи під час правління Марії Терезії. Проте, керуючись тогочасною радянською методологією історичної науки, не володіючи угорською мовою, припустився чималих хронологічних недоречностей і помилок. Усі прогресивні явища в суспільстві ним зведені на рахунок класової боротьби, що не відповідає історичній дійсності.

Михайло Кріль у своїй праці «Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772–1867» [24] розглянув місце слов'янства в етнополітичній структурі Австрійської монархії. Розкрив значення ідеї слов'янської взаємності у різних її проявах в розвитку культурно-громадських контактів. Дослідив найважливіші освітні та наукові зв'язки слов'янських народів монархії з українцями Галичини, Закарпаття і Буковини. Проаналізував роль і

місце навчальних закладів у слов'янсько-українських контактах, навчально-організаторську, освітньо-культурну та дослідницьку діяльність українських і слов'янських педагогів, вчених у межах держави Габсбургів. З'ясував рівень впливу цих взаємин на розвиток української культури в Галичині, Буковині та Закарпатті. Крізь призму зв'язків розкрито ряд компонентів проблеми національного відродження слов'янських народів кінця XVIII – середини XIX ст.

Не менш актуально-пізнавальною є й інша праця сучасного українського дослідника І. Десятничука «Історія південних і західних слов'ян від найдавніших часів до кінця XVIII століття» [11], де показано особливості політичної, соціально-економічної та етнокультурної історії слов'ян в досліджуваній період. Приділено увагу реформам Марії Терезії та Йосифа II в контексті їх впливу на слов'янські народи Австрійської монархії.

Вагомою з даної проблематики є праця колективу українських науковців під керівництвом В. Ярового «Історія західних і східних слов'ян» [47]. У посібнику аналізуються загальні закономірності та специфіка етнічного, суспільно-політичного, економічного і культурного розвитку західно- та південнослов'янських народів. Розкриваються особливості слов'янського етногенезу, процесу виникнення, становлення, розвитку та занепаду феодальних слов'янських держав. Показується становище слов'янських народів у період османського та австрійського поневолення. Значна увага приділяється дослідженні по національно-визвольних рухів слов'янських народів, їх боротьби за відновлення своєї національної незалежності й державності. В окремих розділах досить широко розкрита проблематика реформаторської політики Марії Терезії та Йосифа II стосовно слов'янських народів у другій половині XVIII ст.

Зінько Ю., Калитко С., Кравчук О. та Поп І. у спільній праці «Нариси історії Чехії» [15] окреслили головні тенденції історичного розвитку Чехії з найдавніших часів і до наших днів. Науковці значну увагу приділили політичним подіям, також подано матеріали з соціально-економічного й культурного життя чеського народу. Автори достатньо широко висвітлили питання проведення реформ досліджуваного періоду на чеських землях. Дослідники доводять, що із

реформами «освіченого абсолютизму» і початком промислової революції в Чехії пов'язаний четвертий етап німецької колонізації (XVIII – перша половина XIX ст.). Період після втрати незалежності в чеській історії називають періодом темряви. Якщо в XVI ст. чеські землі економічно наближалися до найбільш розвинених країн Європи, то в середині XVII ст. вони знаходилися серед відсталих країн, залишаючись там до XIX ст. Однією із причин цього становища було перебування у складі монархії Габсбургів. Окрім сповільнення економічного розвитку відбулося фактичне припинення розвитку чеської культури, гальмування процесу перетворення чеської народності в модерну націю. Проте чеський народ знайшов у собі сили не тільки для протистояння цьому, але й для національного відродження.

Варта уваги праця української історикині Юсип-Якимович Юлії «Історія Словаччини» [46]. У посібнику на основі опрацювання джерел і наукової літератури висвітлено складний історичний шлях словацького народу від найдавніших часів до сучасності в тісному зв'язку з цивілізаційними процесами в Європі та історією культури. Дослідниця акцентує увагу на те, що навіть економічне піднесення, на яке передусім була розрахована реформаторська діяльність Йосифа II, не змінило тенденцій у суспільно-політичному житті цього регіону Угорського королівства. Зрушення, що відбувалися в Габсбурзькій монархії, перш за все відбилися на зростанні національної свідомості передових представників словацького суспільства, в опозиційних настроях людей, які виступали проти соціального та національного гноблення.

Не втратила актуальності, праця під редакцією відомого івано-франківського історика П. Федорчака «Коротка історія Чехії і Словаччини» [23], де автори, зокрема, розглядають особливості політичного становища й економічного розвитку двох слов'янських народів в складі Габсбурзької імперії періоду правління Марії Терезії та Йосифа II.

Оригінальним за своєю змістовою наповненістю та висновками відзначається посібник Рудька С. «Історія Центрально-Східної Європи (кін.XVIII - поч.XXI ст.)» [38]. У ньому висвітлюються події історичного розвитку

слов'янських народів, які відбувалися з кінця XVIII ст. під час правління Йосифа II. Автором відзначено, що реформи, проведені в монархії у другій половині XVIII ст., відомі як політика «освіченого абсолютизму» створили сприятливі умови для формування сучасних націй в центральноєвропейському регіоні. Для посилення центральної влади Габсбурзький двір у 1782 р. провів нову адміністративну реформу. У 1785 р. Йосиф II відмовився від чеської та угорської корони та наказав ці атрибути влади відвезти до м. Відня [38, с. 16].

Серед новітніх досліджень зарубіжної історіографії варто виділити насамперед оригінальну працю сербських істориків М. Поповича, М. Тимотієвича та М. Ристовича «Історія приватного життя сербів від середньовіччя до сучасності» [21], у якій дослідники доводять, що паралельно з «великою історією» становлення і занепаду імперій, перемог і поразок, знаменних подій і відкриттів тече «маленька історія» звичайних людей. Приватне життя, яке є важливою частиною людського досвіду, часто приховане, тому й викликає незмінний інтерес у інших. Погляд на історію сербів від середньовіччя до сьогодення крізь призму повсякденного і приватного, який пропонують автори цієї книжки, зацікавить не лише істориків, соціологів, філологів, а й допитливих читачів, які хочуть знати більше про життя цього самобутнього регіону Центральної Європи. Автори «Історії приватного життя сербів» доводять, що розповідь про повсякдення, про історичні та культурні цінності окремого народу може бути захопливим читанням. Окрім того, на великому фактичному матеріалі названими дослідниками розкриті різноманітні спектри і сторони соціально-економічного та культурного життя, показано стремління і жадобу слов'янського населення до знань відповідно до умов і стану освіти в досліджуваний період. Дослідники звернули окрему увагу на пристосування сербського народу до умов життя під час здійснення реформ Марії Терезії та Йосифа II на відведених для них землях австрійською владою.

Важли місце у нашому дослідженні зайняла праця американської дослідниці історії балканських країн Барбари Єславич «Історія Балкан XVIII і XIX» [13]. Видання досліджує історію балканських народів, які на початку означеного

періоду перебували під правлінням Габсбургів чи в складі Османської імперії, протягом XVIII ст. та XIX ст. століть. У книзі наведено розбіжності умов існування у двох імперіях і досвід народів, здобутий під час цього існування. На основі великої джерельної бази американська історикиня аналізує політику освіченого абсолютизму у контексті її впливу на слов'янські народи Балкан у досліджуваний нами період.

Комплексністю відзначається праця американсько-польського історика П. Вандича «Ціна свободи: історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення» [7]. Синтетична історія Центрально-Східної Європи пера знаного американського славіста польського походження, вперше видана 1991 р., вважається класичною історією регіону. На підставі компаративістичного підходу автор розглядає загальні течії й підставові проблеми історичного розвитку Польщі, Чехії, Словаччини й Угорщини від Середньовіччя до падіння комунізму та посткомуністичного десятиліття. Зосереджуючися у викладі на історії державности цих країн, науковець намагається визначити історичну специфіку Центрально-Східної Європи як напівпериферії Заходу, водночас послідовно розглядаючи її історію в західноєвропейському культурному й політичному контекстах.

Особливої уваги заслуговує дослідження Ф. Дворніка «Слов'яни в Європейській історії та цивілізації» [9]. Фундаментальна праця відомого американського історика чеського походження, який багато років працював у наукових інституціях Європи та Америки. Книга присвячена основним подіям і явищам в історії та культурі слов'янських народів протягом найскладнішого періоду Центральної та Східної Європи з XIII ст. до XVIII ст. Детально розглянуто політичні та релігійні чинники історії слов'янства, культурні імпульси, що надходили з візантійського Сходу та латинського Заходу. Книга покликана сприяти з'ясуванню внеску слов'ян у політичний та культурний розвиток світу, реального історичного сенсу «слов'янської єдності» і водночас розумінню історії слов'ян як частини історії Європи загалом. Книга є одним з основних посібників, на яких виховуються численні покоління західних славістів.

Українська історикиня Шуп'яна М. спираючись на свої дослідження робить висновок про те, що реформи Марії Терезії в усіх сферах суспільного та державного життя мали на меті централізувати імперську владу та сприяли зміцненню абсолютної монархії, що, якщо проаналізувати тогочасну ситуацію, в австрійській імперії було необхідним для її подальшого існування як могутньої та впливової на міжнародній арені держави [45, с. 132].

Український науковець П. Едер, пише у своїй статті про те, що реформаторська політика Марії Терезії дещо обмежила всевладдя поміщиків на західноукраїнських землях, забезпечила умови для підвищення матеріального й освітнього рівня місцевого греко-католицького та православного духовенства й селянства. У містах, містечках і селах була створена мережа шкіл (однокласні – «парафіяльні» з навчанням рідною мовою, трикласні – «тривіальні», чотирикласні – «нормальні» з навчанням німецькою мовою). У 1774 р. для греко-католиків заснована духовна семінарія у м. Відні при церкві св. Варвари (так званий Барбареум), заборонено поміщикам вимагати від священників і дяків виконання панщини [12, с. 129].

Австрійський історик К. Воцелка вважає, що Реформи Йосифа II продовжили перетворення Марії Терезії, проте зміни стали радикальнішими і практичнішими. Своїми соціальними перетвореннями (відкриттям благодійних закладів, лікарень, притулків для глухонімих) і покращенням становища селян (скасування панщини і кріпосного права) він вніс значний внесок у модернізацію Габсбурзької монархії. Його стиль управління суттєво відрізнявся від стилю його попередників [55, с. 198].

Джерельну базу бакалаврської роботи становлять опубліковані документи. Серед низки опублікованих документів, матеріалів значний інтерес викликають ті, які розкривають стремління уряду Австрійської імперії частково обмежити у привілеях феодалів, зміцнивши і зберігши панування феодалного дворянства. Більшість із них опублікована на сторінках збірника «Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба середньовіччя)» [3], укладених істориком О. Присяжнюком. Добираючи документи, упорядник брав до уваги як змістову

цінність документів, так і їхню певну джерелознавчу специфіку, прагнучи представити різноманітні за походженням і за змістом джерела. Звідси – намагання надати на сторінках посібника якомога більше різноманітних джерел, оскільки хрестоматія покликана стати своєрідною джерелознавчою «вітриною» епохи. У розміщених тут документах наголошується, що історичний процес розвитку австрійського суспільства у XVIII ст. призвів до зміни соціальної структури держави. Вони засвідчують, що поступово розвалювалася стара станова структура і на її місці виникала нова, в якій важливу роль відігравали буржуа і наймані робітники.

Інформативно важливими є опубліковані документи в «Хрестоматії з історії західних та південних слов'ян: Нова доба» [2] за редакцією В. Ярового. Хрестоматія складається з писемних джерел нової доби історії західних та південних слов'ян. Укладачами підібрані, перекладені та систематизовані документи з історії Болгарії, Боснії і Герцеговини, Македонії, Польщі, Сербії, Словаччини, Словенії, Хорватії, Чехії та Черногорії. В історичних джерелах розкриваються чинники, що визначали процеси визвольного руху національного Відродження та боротьби за відновлення державності, що вели слов'янські народи Центральної та Південно-Східної Європи. Нами використані документальні матеріали, що стосуються доби правління Марії Терезії та Йосифа II, які ілюструють суспільно-політичне життя слов'янських народів досліджуваного періоду.

Важиловою для нашого дослідження була збірка документів опублікованих американським істориком хорватського походження Й. Томашевичем «Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia» [5]. Дане дослідження монументального масштабу, воно надає важливу інформацію про історичне коріння кожної національної групи, охопленої колишньою Югославією. У цій книзі Й. Томашевич помістив документи, що дозволяють досягнути економічні, соціальні та культурні проблеми слов'янського населення в рамки Австрійської імперії та реформаторської діяльності Марії Терезії та Йосифа II досліджуваного періоду.

Окрему групу джерел складають статистичні матеріали про господарсько-економічну та фінансову діяльність державних органів влади і феодалів часів правління Марії Терезії та Йосифа II. Нами використано матеріали зі збірника упорядкованого словацькими науковцями «Die Maria-Therezienschen und Josephinischen Reformen und ihre Bedeutung für die Entwicklung der Slowakei» [4], які дали змогу нам оцінити масштаби реформаторської діяльності монархів в контексті соціально-економічного та суспільно-політичного життя слов'янських народів монархії у досліджуваній період.

Тема, хід та проведення реформи Марії Терезії та Йосифа II в частинах Австрійської імперії зі слов'янським населенням не є пріоритетною для сучасної історіографії, не має достатньо чіткої наукової спрямованості. Особливо ця тенденція є негативною в Україні, де наявні праці, як правило, тільки побіжно торкаються окремих сторін проблематики. Саме тому ми робимо спробу частково заповнити цю прогалину.

Отже, дослідження впровадження реформ Марії Терезії та Йосифа II в слов'янських землях Австрійської імперії в другій половині XVIII ст. проведено на широкій джерельній основі, що й дозволило вирішити всі поставлені завдання.

РОЗДІЛ 2. РЕФОРМИ МАРІЇ-ТЕРЕЗІЇ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

2.1. Суспільно-політичний розвиток слов'янських земель напередодні запровадження реформ Марії Терезії

Австрійська імперія була багатонаціональною державою, в якій слов'яни становили майже 40% населення. Історичні землі словенців, чехів, словаків, хорватів, сербів, поляків та українців, які входили до складу габсбурзьких володінь як повністю (чехи, словаки і словенці), так і частково (сербі, хорвати, поляки і українці), були роз'єднані адміністративно. На кінець XIX ст. хорвати населяли Хорватію і Славонію, Військовий Кордон, Далмацію та Істрію, серби – Воєводину, Хорватію і Славонію, Військовий Кордон та Далмацію, словенці – Крайну, Примор'я, південні частини Штирії і Каринтії, Венеційську область та західні райони Угорщини, чехи і словаки – територію переважно у межах своїх етнічних земель, поляки – Галичину і частину Силезії, українці – Галичину, Буковину, Закарпаття та схід Словаччини.

У XVII ст. Габсбурги володіли Верхньою та Нижньою Австрією, Штирією, Зальцбургом, Каринтією, Тиролем, Форарльбергом, Карніолою, Нідерландами, Богемією, Моравією та Силезією, а також тими угорськими землями, що не були окуповані імперією Османів. За Карловицьким мирним договором Австрія анексувала ще Трансильванію, Славонію та частину Хорватії. У 1718 р. було приєднано Банат. Всі ці територіальні набутки ускладнювали етнічну та політичну структуру монархії [13, с. 166].

В історії слов'янських народів доби Габсбургів «просвітницького абсолютизму» (правління Марії Терезії – 1740–1780 рр. та її сина Йосифа II – 1780–1790 рр.) доцільно звернути увагу на передумови, які спонукали австрійський уряд до проведення реформ, їх вплив на етно-політичне становище та соціально-економічний розвиток слов'янських народів [23, с. 45].

Слід згадати, що у результаті перемоги турків-османів у битві при Мохачі 1526 р. значну частину Угорщини було приєднано до Османської імперії.

Трансільванія потрапила у васальну залежність від Порту, а словацькі землі опинилися перед безпосередньою загрозою завоювання. Небезпека османської окупації зросла також для Австрії та Чехії. Габсбурги в цей час виступили як захисники народів Південно-Східної та Центральної Європи від османської загрози. Таким чином, 1526 р. чеська знать відчуючи наближення небезпеки погодилися передати чеську корону австрійському королю Фердинанду Габсбургу [47, с. 163].

Приєднання чеських земель до Австрійської монархії започаткувало творення багатонаціональної імперії Габсбургів. У травні 1618 р. в м. Празі розпочалося антигабсбурзьке повстання, яке охопило Чехію і Моравію. На початку листопада 1620 р. війська імператора підійшли до м. Праги. Здеморалізована армія чеських станів протягом двох годин 8 листопада 1620 р. намагалися чинити опір імперським силам на схилах Білої Гори. Ця поразка остаточно засвідчила марність визвольних прагнень повстанців [17, с. 166]. Зауважимо, що невдача чеського виступу 1618–1620 рр. призвела до втрати Чехією політичної незалежності. Габсбурги встановили порядки, які негативно позначилися на економічному, політичному, культурному й релігійному розвитку чехів.

Фактичне підпорядкування чеських земель Габсбурзькій монархії, яке стало наслідком поразки чеського повстання 1620 р., було узаконене Вестфальським мирним договором 1648 р. Відтоді вони «довічно» входили до складу Австрійської імперії, але чеський народ не припиняв боротьби за національне визволення. Наприклад, 1679 р. у Чехії ознаменувався антифеодальним повстанням, яке австрійські війська в червні 1680 р. жорстко придушили [47, с. 383–385]. Варто наголосити, що панівні позиції в суспільному житті чеських земель в цей час посіла католицька церква, яка визначала політику у сфері освіти та культури. Більшість населення Чехії та Моравії в другій половині XVII ст. прийняла католицьке віросповідання. Уже в 1656 р. з'явилися укази проти некатоліків, які позбавлялися майна, підлягали ув'язненню або навіть смертній

карі. Усі землевласники чеського походження протягом трьох місяців мусили перейти в католицизм або виїхати з країни [47, с. 385–386].

На початку XVIII ст. Габсбурзька монархія проводила політику меркантилізму, сприяла розвитку промисловості та торгівлі, надавала підтримку мануфактурному виробництву. Проте, чеські землі, що входили до Австрійської імперії на початку XVIII ст., стали суттєво відставати від західноєвропейських сусідів. Водночас у Чехії в цей період спостерігається розвиток розсіяної мануфактури на селі та концентрованої мануфактури в маєтностях црккви і знаті. Габсбурзька монархія протягом другої половини XVII ст. – першої половини XVIII ст. вела численні війни, витрати на які мала відшкодовувати поряд з іншими слов'янськими землями й Чехія. Сейми в той час скликалися тільки для того, щоб визначати обсяги податків. Від нескінченних утисків, що їх чинили імператорські чиновники та земельна адміністрація, страждало передовсім сільське населення [47, с. 386–387].

Фердинанд I Габсбург (1527–1564), який уже володів чеською короною, вступивши на престол, значно розширив територіальні володіння Габсбургів, до яких увійшли Хорватія, Славонія, Задунайська Угорщина та словацькі землі [46, с. 94]. Унаслідок нескінченних конфліктів, спустошливих воєн і повстань, що не припинялися впродовж XVI–XVII ст., багато районів Словацького краю зазнали небачених руйнувань і обезлюдніли.

У 1703–1711 рр. на території Угорщини, Словаччини і Трансільванії розгорнувся потужний національно-визвольний рух під проводом ватажка угорських магнатів Ференца II Ракоці. У ході бойових дій імператорському війську було завдано декілька відчутних поразок, у результаті чого Словаччина потрапила під контроль повстанців. Звідти антигабсбурзькі виступи поширилися на інші краї Угорського королівства. У 1707 р. імператор Йосиф II (1705–1711) був навіть позбавлений мадярського трону. Однак угорська шляхта не зуміла скористатися з підтримки, що надходила від сільського та міського населення. У 1708 р. під м. Тренчином імператорська армія розбила повсталу угорську шляхту. Поступово антигабсбурзькі виступи були придушені на всій словацькій території.

Згідно з Сатумарським миром 1711 р. династія Габсбургів визнавалася в Угорському королівстві довічно, повстанське військо розпускалося, але права угорської шляхти практично не обмежувалися.

Імператор Карл (1711–1740) прагнув поліпшити зовнішнє та внутрішнє становище імперії. Робилися спроби зміцнити центральну владу й стабілізувати економічну ситуацію в країні. Але всі ці заходи вимагали значних коштів, які поновлювалися лише за рахунок нових податків. Оподаткуванню підлягали навіть ті, хто палив. Посилення поборів з боку мадярської шляхти, яка домінувала у словацьких землях, постійні злидні та неврожайні голодні роки викликали у селян невдоволення. Вони втікали до лісів і чинили розбої. Так, у 1713 р. в Ліптовському Св. Мікулаші був розгромлений один із селянських загонів, а його ватажка Юрая Яношика піддали тортурам і повісили на гак за ребро. Згодом це ім'я набуло великої популярності в усній народній творчості. Ю. Яношика оспівували як народного героя, котрий відбирав майно в багатіїв і роздавав його біднякам [50, с. 352].

Після придушення виступів угорської шляхти словацькі землі перебували в стані відносного спокою, який порушувався тільки діяльністю єзуїтів, котрі намагалися знищити наслідки Реформації. Політику покатоличення протестантів послідовно проводив австрійський уряд.

Поразка повстання Ф. Ракоці призвела до занепаду словацьких земель як центру політичного, громадського та культурного життя Угорського королівства. Поступово цей регіон перетворився на політичну периферію, яку покидали не тільки магнати, представники угорської еліти, а й пересічні піддані-мадяри. Такі суспільно-демографічні процеси сприяли посиленню тут словацького етнічного елементу. У першій половині XVIII ст. у словацьких землях проживало 2 млн. чоловік, більшість із яких становили словаки. Серед словацьких міст найбільшими (10 тис. жителів) були м. Братислава і м. Комарно, в м. Банській Штявниці налічувалося 7 тис. жителів. Разом із тим, унаслідок нескінченних війн, повстань, епідемій багато районів Словаччини збезлюдніли [52, с. 254].

Спустошення словацьких теренів вело до економічного занепаду. У вкрай складному становищі опинилося селянство, яке виконувало по суті нерегламентований обсяг панщини та інших численних феодалських повинностей [46, с. 108–109].

Більшість хорватів та габсбурзьких сербів проживали на землях, що увійшли до складу Королівства Угорщини. Їх долі тісно переплелися з долями підданих трону св. Стефана і вельми залежали від рішень угорського, хорватського та трансильванського ландтагів. Багато слов'ян проживало у так званому Військовому кордоні – районі, що тягнувся вздовж кордону з Османською імперією і перебував під прямим адмініструванням Відня. На цю частину населення впливали не лише, імператорські реформи, але й війни, які Габсбурги упродовж цього століття вели з імперією Османів [13, с. 179–180].

З'ясуємо, які південнослов'янські землі входили до Австро-Угорської монархії. У 1527 р. під владу Габсбургів повністю потрапила Хорватія. На початку XVI ст. у складі Габсбурзької монархії опинилася Словенія. За Карловицьким договором 1690 р. між Османською імперією та Австрією (так завершилася австро-турецька війна 1686–1699 рр.) Славонія, північні райони Срему, землі на півдні Угорщини перейшли до Австрії. Далі під опіку Відня перейшов Банат з румунським і сербським населенням.

Згідно з Карловацьким договором під владу Австрії перейшли Славонія та ще частина території Хорватії, а Далмація, що раніше входила до Триєдиного королівства, дісталася Венеції. Габсбурзький уряд взявся облаштовувати централізоване управління новими територіями, незважаючи на те, що до завоювання Османами вони належали угорській короні. Майже половина земель Хорватії та Славонії увійшли до Військового кордону і знаходилися під прямим контролем австрійського уряду. Решта завойованих територій, іменовані Цивільна Хорватія та Цивільна Славонія, стали окремими адміністративними районами. Центром хорватського політичного життя стала Цивільна Хорватія з ландтагом у м. Загребі. Влада в цьому районі належала середній та дрібній шляхті, представники котрої були хорватами за національністю та католиками за

віросповіданням. Серед великих землевласників були і хорвати, і угорці. Як і у власне Угорщині, сила шляхти залежала від влади, яку дворяни мали у своїх графствах. Хорватські шляхтичі опинилися у скрутному становищі. їм доводилося протистояти тиску і австрійської, і угорської адміністрацій, і вони прагнули зберегти свої привілеї щодо земель та кріпаків. Сильні позиції у Хорватії мала католицька церква, що мало пізніше вплинути на стосунки хорватів із сербами.

Керівництво Цивільною Хорватією здійснював бан або губернатор, який призначався королем і був, як правило, угорцем. До однопалатного ландтагу, що називався сабором, входили великі землевласники та представники дрібнішої шляхти, яких обирали на асамблеях, графств, католицькі прелати, представники вільних міст та деякі інші урядовці. Сабор висилав представників до угорського ландтагу: трьох до нижньої палати, в якій ті сиділи окремо, а одного – до верхньої. На рівні всієї країни, як і в Угорщині, найвищий урядовець призначався королем з числа найбільших землевласників, проте його заступник та інші чиновники обиралися асамблеями графств, які також обирали делегатів до ландтагу в Загребі і виконували управлінські функції на місцевому рівні [13, с. 181–182].

Існування незалежно від прямого угорського чи австрійського правління завжди становило для Хорватії найбільшу проблему. На жаль хорватській шляхті не вдалося висунути визначного національного лідера. У 1671 р. після поразки проосманського заколоту були вбиті Фран Крсто Франкопан та Петер Зрінські – ця страта звела нанівець вплив двох наймогутніших угро-хорватських родин. Упродовж XVIII ст. хорватська шляхта, намагаючись зберегти свою внутрішню автономію та привілеї, у суперечках між Віднем та угорською опозицією підтримувала то одну, то іншу сторону. Під час повстання Ф. Ракоці хорвати виступили на боці Габсбургів. Хорватський ландтаг підтримав «Прагматичну санкцію», але лише в обмін на надання спеціальних прав та вольностей. У той самий час було підписано спільну декларацію і про відносини з Угорщиною: це мав бути рівноправний союз, Гарантований королем, функції якого виконував, звісно ж, австрійський імператор: «Відповідно до закону, ми проголошуємо

єдність своєї землі з Угорщиною, але не підданство угорському народу. Ми застерігаємо своє право мати власного короля неугорської національності. Наш народ приєднується до угорської держави не силою і не через рабську залежність, але своїм вільним рішенням і є підлеглим не угорській нації, а самому королю Угорщини. Ми проголошуємо себе вільними, а не рабами» [48, s. 11]. Незважаючи на подібні декларації, Карл VI пообіцяв угорському ландтагу зберегти єдність земель корони св. Стефана і не підтримувати рух хорватських сепаратистів [13, с. 183].

Наприкінці XVII ст. – на початку XVIII ст. через австро-турецькі війни серби стали масово переселятися на територію Австрійської імперії (Бачку, Бараню, Банат, Срем – тут раніше також жили серби). Ці землі у XIX ст. стали називатися Воєводиною. 1690 р. декілька десятків тисяч сербів на чолі з патріархом Арсенієм також переселилися на австрійські землі. Загалом до Австрії переселилося 670 тисяч сербів; у самій Сербії проживав 1 млн осіб; майже стільки – в інших провінціях Османської імперії. Сербські поселення виникали в Угорщині, Хорватії: серби розселилися упереміш із хорватами. Так створювалася нова демографічна ситуація та сербсько-хорватське протистояння [21, с. 168].

Серби почувалися в Австро-Угорщині набагато вільніше і комфортніше, ніж інші народи. Відень був зацікавлений у сербських поселенцях, насамперед як учасниках боротьби проти османів. Тому сербські лідери без особливих зусиль домагалися від австрійського імператора підтвердження своїх пільг і прав. Серби володіли в Австрії конфесійною автономією на чолі із митрополитом, якого обирали на зібраннях («саборах») делеговані представники різних сербських суспільних верств. Отже, австрійські серби серйозно протистояли окатоличенню: православні духівники мали великий авторитет у своїх парафіях. Саме так серби ізолювали себе від католицького світу. Також процес окатоличення серби компенсували прямими зв'язками з Віднем, який здійснив низку реформ і дозволяв сербам православну віру та їхні привілеї. Водночас серби отримали право свого місцевого самоврядування. Щоправда, вони відчували тиск з боку

угорської влади та хорватів, які прагнули повернути їх до католицизму і позбавити самоврядування [6, с. 64–65].

Б. Єлавіч зазначала з цього приводу: «упродовж XVII ст. з південнослов'янських народностей до (Габсбурзької монархії входили хорвати та славонці. В результаті воєн під кінець століття і, зокрема, за Карловицьким мирним договором, до імперії долучилося неслов'янське румунське населення, а також хорвати та серби Славонії. У 1718 р., із анексією Банату, додалося румунське та сербське населення цього краю. Окрім цього, в імперії селилися численні біженці, котрі тікали від воєн та переслідувань, серед яких серби, що емігрували з Арсенієм III, та хорватські католики з Боснії й Далмації. Раніше всі перераховані приєднані території долучалися до королівства Угорщини. Ці національні групи інкорпоровалися в політичну та соціальну структуру країни, яка надавала певні переваги, проте в якій становище окремих прошарків населення, як-от покріпачених селян, могло насправді бути гіршим, ніж на території держави Османів» [13, с. 167–168].

До кінця XVII ст. в імперії Габсбургів осіло доволі багато сербів, котрі селилися, головним чином, у Банат на півдні Угорщини та на територіях Військового кордону. Упродовж довгого періоду, коли між державою Габсбургів та Османською імперією існував спільний кордон, через нього постійно переходили дрібні групи переселенців. На початку XVI ст. держава Габсбургів спробувала укласти з місцевим населенням угоду: за гарантії безпечного православного віросповідання та передачу у вільне користування земель деякі з жителів погодилися на роль військових колоністів. Вони вели господарство, щоби прогодувати себе, а також були відповідальними за охорону кордону. Уряд звів на території Військового кордону ряд укріплених поселень та аванпостів, гарнізони яких складалися з самих колоністів та невеликої кількості кадрових солдатів. Колоністи обирали військових командирів (воєводів) та селищних старост (кнезів). Центром хорватського Військового кордону став Карловац, а славонського – Вараждин. У XVI ст. територія Військового кордону продовжилася до Адріатичного моря і адміністративним центром нового регіону

став Карлобаг. Витратами на охорону кордону, скажімо, забезпеченням амуніцією та зброєю, відала Австрійська внутрішня управа. Карловац підкорявся властям Каринтії та Карніюли, а Вараждин – Штирії [48, s. 64].

У 1630 р. австрійський уряд видав хартію *Statuta Valachorum*, яка формально закріпила статус територій Військового кордону. Регіон перейшов під пряме керівництво імператора, а землі залишилися у власності держави. Наділи надавалися не окремим особам, а общинам, так званим задругам, які, натомість, зобов'язувалися нести військову службу. Кожна задруга на час війни повинна була спорядити одного солдата, а також сплачувала колективний податок державі. Задруги поєднувалися у села, обирали власних керівників – войводів та кнезів – а ті, поруч з імперськими чиновниками, несли відповідальність за стан справ у всьому регіоні. Як бачимо, населення Військового кордону користувалося значною автономією. Очевидною є схожість зі структурою самоуправління в Османській імперії. Габсбурзький уряд також гарантував сербському населенню право на православне віросповідання.

Уряду статус Військового кордону був вигідним, оскільки цей регіон малим коштом забезпечував охорону південних рубежів імперії. Солдатам прикордонних частин не потрібна була платня, оскільки кожного з них забезпечувала сім'я. Населенню Військового кордону жилося набагато краще, ніж селянам у сусідніх провінціях монархії – а тому останні увесь час намагалися переселитися в цей регіон. Солдат не був кріпаком; він був вільною людиною, сам обирав своє керівництво і пишався власним статусом [56, s. 231].

Проте Військовий кордон був також і джерелом постійних проблем – головним чином через конфлікти з хорватським ландтагом. Австрійський кордон все далі посувався вглиб османських територій і хорватська шляхта розраховувала перебрати нові землі під свій контроль, встановивши там колишнє феодальне право. Натомість, уряд Габсбургів організовував набуті території, як це було вигідно для імперії. І хоча прикордонні території формально підкорялися бану Хорватії, він не мав на землях прямого імперського підпорядкування жодного реального впливу. Клопотів додавала й католицька церква, якій вадив особливий

статус православних християн цього регіону. Австрійська внутрішня управа, яка мала забезпечувати Військовий кордон військовим спорядженням, також не бажала йти на надто великі витрати. Хоча умови на прикордонних територіях були кращими, ніж на інших землях імперії, проте про жодне економічне процвітання тут звісно ж не йшлося, незважаючи на всі спроби уряду покращити ситуацію. Військовий кордон залишався одним із найбідніших регіонів імперії. У військовому відомстві процвітали корупція та некомпетентність, а серед солдатів, які були водночас ще й селянами, було надзвичайно важко підтримувати, дисципліну [13, 188–189].

З 1564 р. по 1747 р. практично всі словенські землі входили до адміністративно-політичного утворення Внутрішня Австрія, що складалася із провінцій Штірія, Каринтія, Країна і Гориця, а також округи Трієсту. Її завданням був захист володінь Габсбургів від зазіхань Венеції та Османської імперії, а центром – м. Грац, у якому розташовувалися органи управління. Словенські землі відчували вплив Реформації, що мали тут помірковані форми і проявлялися переважно у літературній полеміці із опонентами. Найбільше вона вплинула на місцеву культуру. Видатним представником Реформації і Словенії був Примож Трубар, який очолював місцеву протестанську церкву та прославився літературною діяльністю. В цей час було здійснене видання першої словенської граматики. У 1578 р. шляхта Країни, Каринтії та Штірії отримала право на свободу віросповідання, однак до початку XVII ст. усі протестанти були вигнані із словенських земель або перейшли в католицизм [11, с. 107–108].

Таким чином, Габсбурзька імперія була «комбінованою» монархією, що складалася з частин, які мали різну історію і різний юридичний і суспільний устрій. Через це статус сербів в імперії не був однаковим і найбільшою мірою залежав від території, на якій вони оселилися. Сербські поселення, що тягнулися вздовж військового кордону з Османською імперією, мали спеціальний устрій, який гарантували особливі охоронні грамоти й привілеї з боку державної влади, а насамперед – правителя. На відміну від решти феодальної частини Габсбурзької

монархії, цей устрій був прикордонним, тобто пограничним. Тому цю частину сербської національної спільноти, як правило, називали «країшниками»¹

2.2. Реформи та їх проблеми під час впровадження політики «освіченого абсолютизму» у слов'янських регіонах

Насамперед, слід зазначити, що «освічений абсолютизм» – поняття достатньо відносне. Він являє собою певну адаптацію інтересів абсолютної монархії до прогресивних ідей Просвітництва, але лише настільки, наскільки ідеали тих чи інших просвітителів співпадатимуть з прагматичними цілями самодержавного правління.

Після смерті Карла VI імператрицею згідно з «Прагматичною санкцією» мала стати його дочка Марія Терезія [47, с. 388]. Але через невизнання «Прагматичної санкції» деякими європейськими країнами, почалася війна за австрійську спадщину (1740–1748 рр.). Претендентом на чеський престол виступив Карл VII Баварський. Ще до його обрання імператором Священної Римської імперії, баварські війська вступили до м. Праги, де місцева шляхта, забувши про лояльність до Габсбургів, визнала його королем Богемії [54, s. 81].

У травні 1742 р. пруський король розгромив Карла Лотаринзького біля Часлава в Чехії і змусив Марію Терезію підписати мирну угоду, за якою королева визнала втрату Сілезії. Це призвело до важливих змін в національній структурі населення чеських земель. Приблизно 4,4 млн. населення земель корони Св. Вацлава у 1743 р. склалися порівну з німців і чехів. У результаті Сілезьких війн 1740-х рр., а остаточно після Семирічної війни 1756–1763 рр., Австрія втратила практично всю територію сілезької частини земель корони Св. Вацлава. З площі 45060 кв. км. Габсбурги зберегли лише її невелику південну частину – так звану Судетську (Австрійську або Тешинську) Сілезію 5435 кв. км. Після цього німецьке населення у Богемії, Моравії і частині Сілезії поступово втратило чисельну перевагу над чехами. У 1794 р. німці становили лише третину з 4-х млн. осіб населення чеських земель [51, s. 59].

¹ Від сербського слова країшник – мешканець пограничної (прикордонної) смуги.

Марія Терезія з 1740 р. була ерцгерцогинею австрійською, королевою угорською і чеською. Це перша жінка, яка зайняла габсбурзький престол, згідно «Прагматичної санкції». У 19 років її видали заміж за князя Франца-Стефана Лотаринзького – імператора Священної Римської імперії. Вона мала 16 дітей, серед яких – імператори Йосиф II і Леопольд II. Марія Терезія виявила визначні вольові якості у захисті єдності земель династії Габсбургів у війні за австрійський спадщину.

Отже, період освіченого абсолютизму в Австрійській імперії розпочався за часів правління імператриці Марії Терезії. З її ім'ям пов'язаний початок «буржуазної» епохи династії Габсбургів. «Ця імперариця була великим реформатором, якщо хочете: революціонеркою, революціонеркою з делікатною душею, з жіночним шармом, цілком певним почуттям грані можливостей та майстерним талантом обирати й спілкуватися зі своїми підданими», – пише про неї австрійський дослідник Адам Вандружка [56, с. 224]. Не зважаючи на те, що більшу частину тих часів Австрія перебувала в стані війни, саме тоді імператрицею було проведено велику кількість кардинальних реформ, що збереглися в майбутньому. А. Вандружка зазначає, що якою б сферою життя не займалися дослідники Нової історії Австрії: історією управління, фінансовою та економічною політикою, шкільною освітою, військовою справою, правосуддям або охороною здоров'я – завжди приходять до висновку, що вирішення реформи та чітке орієнтування просліджуються за часів правління Великої імператриці [16, с. 49].

Катастрофічний стан держави після війни змусив її здійснити серію реформ в дусі освіченого абсолютизму. Їх мета полягала у створенні можливостей для Габсбургської монархії витримати суперництво з могутніми державами континенту – Англією, Францією. У нову опору династії, незалежну від феодалів – земельних власників, перетворилася державна бюрократія. У 1748–1756 рр. відбувся опис земельних наділів селян і володінь дворян з метою впорядкування податків (Терезіанський кадастр) і протидії свавіллю феодалів. Також було запроваджено єдину грошову одиницю – золотий, який дорівнював 30 крейцерам,

єдину систему мір і ваги. У 50 – 70-х рр. XVIII ст. було видано нові кодекси – кримінальний і цивільний, скасовано застосування тортур на допитах та обмежено засудження до смертної кари.

Марія Терезія реформувала шкільну систему, що дозволило навчати дітей в початкових школах їх рідною мовою. Відбувся перепис населення. Урбаріальна реформа врегулювала повинності кріпаків, тому селяни сприймали імператрицю як свою захисницю, «добру володарку».

Два сенати (відділи) канцелярії австрійських земель були перетворені Марією Терезією в 1742 р. у придворну і державну канцелярію політичних і судових справ, підпорядковану особливому австрійському канцлеру [57, s. 223].

Посилення централізації і розвиток бюрократизму супроводжувалося порушенням прав корони св. Вацлава, як суверенного державного утворення. Реформи XVIII ст. знищили зв'язок між землями чеської корони: в 1745 р. для фінансового управління Моравією була заснована особлива установа – казенна палата. Не менш значних змін зазнала організація місцевого управління Чехії.

У 1749 р. ліквідовано намісництво як орган станового управління, а замість нього засновано нову установу для адміністративно-політичного і фінансового управління – королівську репрезентацію і камеру. Членами цієї установи були державні чиновники, а не земські сановники і судді із земської вищої шляхти.

У 1749–1756 рр. відбулися військова і податкова реформи. У західній частині монархії шляхту позбавили податкових привілеїв і зобов'язали платити внески до державного бюджету [15, с. 85–86].

У 1748 р. Австрійський та Чеський сейм передали центральному урядові право збирання податку на десять років уперед. Відтоді влада дістала можливість без жодного втручання сеймів збирати й розпоряджатися коштами для утримання постійного війська. Таким чином, в організації австрійської армії відбулися значні зміни. Від середини XVIII ст. чеське ополчення (так само як і інші) об'єднувалося з військом, яке підпорядковувалося центральній владі. В армії запанувала німецька мова. Спочатку військо комплектувалося на добровільних засадах, але вже з 1753 р. запроваджено рекрутський набір, від якого звільнялися священники,

шляхта, чиновники, міщани та люди вільних професій. Так Чехія, як і інші землі імперії (крім Угорщини), втратила те, що становило основу державної самостійності – окреме військо та власні фінанси [17, с. 389].

У 1749 р. імператриця Марія Терезія ліквідувала чеську придворну канцелярію шляхом її об'єднання з австрійською канцелярією в єдину спільну державну установу у м. Відні – Директоріум для внутрішніх справ. Також було засновано Верховну судову палату. Управління зовнішніми справами було надано придворній і державній канцелярії, судовими і юридичними – заснованому вищому юридичному відомству, при якому діяла особлива законодавча комісія [15, с. 87]. Таким чином з м. Праги усувалися органи центрального управління Чехією, повноваження яких з 1761 р. передавалися австрійсько-чеським установам у м. Відні. Зазнала змін структура органів місцевого самоврядування. У 1763 р. [17, с. 389].

У 1762 р. Директоріум назвали об'єднаною чеською і австрійською придворною канцелярією, а фінансові справи передали придворній камері і банківій депутації. Всі ці центральні установи з невеликими змінами діяли до 1848 р., а згодом були перетворені у відповідні міністерства. 1762–1763 рр. Чеську королівську репрезентацію і камеру перейменували у земський губерніум [15, с. 87]. Їх очолював верховний бургграф (пуркрабій). Моравський губерніум у м. Брно очолював гетьман. Керівники губерніумів, котрі одночасно були головами сеймів і земських станових комітетів, репрезентували інтереси заможних верств у центральних органах влади. Представники місцевої шляхти (без відповідної освіти) не могли обіймати посад державних службовців у губерніумах [17, с. 389–390].

Великий вплив на подальший розвиток економіки країни справили зміни у фінансовій та митній галузях. З 1750 р. запроваджувалася єдина грошова одиниця. У Моравії в 1758 р. та у Чехії в 1765 р. вводилася як обов'язкова нижньоавстрійська система мір і ваги. Ці та інші заходи сприяли усуненню перешкод, що гальмували процес формування єдиного ринку. Ліквідовувалися також митні кордони між окремими чеськими краями та з австрійськими землями.

Завдяки цьому витворилися митна та господарська цілісність австрійсько-чеської частини імперії. Було прийнято Закони про податок на спадщину та про загальне оподаткування (згідно з кадастром 1757 р.), який позбавляв місцеву шляхту права не сплачувати податків [47, с. 390].

Варто зауважити, що у 1762 р на території габсбургської монархії були введені в обіг перші паперові гроші. Але перші банки, ощадні каси, страхові компанії в чеських і моравських землях почали з'являтися лише з другої половини XIX ст. [15, с. 85–87].

Необхідність підтримки життєздатності селянських господарств, які становили головне джерело податкових надходжень та рекрутів для армії, змусила Марію Терезію на початку 1770-х рр. розпочати аграрні реформи. З'явилася низка указів. Одним з найважливіших із них були Панщинні патенти для Чехії та Моравії від 1775 р., що запроваджували диференційовану панщину – залежно від майнового стану селянина. Згідно з іншим указом панська земля розподілялася між селянами. Вони переводилися з панщини на грошову ренту. Перехід на грошову оплату повинностей ослаблював особисту залежність селян. Було видано указ про викуп селянами права на спадкове володіння землею, якою вони користувалися. Запроваджувався єдиний для всієї країни Кримінальний кодекс, що обмежував право землевласників чинити суд над кріпаками. Нове законодавство забороняло тортури під час допитів і значно обмежувало застосування смертної кари [17, с. 390].

Державний підхід до селянського питання добре ілюструє вислів Марії Терезії, що вівцю слід добре годувати, аби вона давала більше вовни й молока. Щоб зробити селянство продуктивним суспільним класом, який би постачав рекрутів у військо та платив податки, треба було визначити мінімальний розмір селянських наділів та максимальний обсяг повинностей. Це означало втручання в права шляхетних землевласників, котрі користалися з персональної та правової залежності кріпаків і вважали їх робочою силою в своїх маєтках. Низкою так званих урбаріальних патентів – 1771 р. в Австрії, 1767 р. в Угорщині, 1775 р. в Чехії та Моравії, де того року відбулося велике повстання – селян було

класифіковано, а їхні повинності визначено та зменшено. Пізніше панщину в маєтках Чехії було замінено на ренту, а особисту залежність (*Leibeigenschaft*) скасовано [7, с. 149].

Навіть проводячи політику «освіченого абсолютизму», імператриця Марія Терезія прагнула обмежити права угорської шляхти та нівелювати рештки державної самобутності Угорського королівства. Намагаючись ослабити соціальне напруження в аграрній сфері, Марія Терезія в 1767 р. видала для королівства «земельний акт» – «Урбарій». Згідно з ним обов'язки селян визначалися залежно від майнового стану. Тікаючи від феодалських повинностей, селяни переселялися до районів, залишених османами.

Угорській шляхті, незважаючи на процес централізації монархії, що відбувався за правління Марії Терезії, до середини 60-х років XVIII ст. вдалося відстояти свої автономні права. Однак у 1765 р. були розпущені Державні збори. Водночас за допомогою певних торговельних та митних законів Відень розпочав перетворення угорських та словацьких земель на сировинну базу. До того ж у 1771 р. в Угорському королівстві було заборонено засновувати нові мануфактури.

До середини XVIII ст. у словацьких землях виникла складна ситуація. З одного боку, на цих територіях склалися досить сприятливі умови для розвитку капіталістичних відносин. А з іншого, – повне національне безправ'я словаків в Угорському королівстві та панування феодално-кріпосницької системи не давали їм жодних шансів на соціально-економічний прогрес [57, с. 174].

Територія компактного розселення словаків на півночі Угорського королівства з її багатими природними ресурсами (мідь, срібло, сірка, деревина) та відносно високою густотою населення (внаслідок османської навали в Задунав'я) була в економічному відношенні більш розвиненою, ніж інші області Угорщини. Саме тут розташовувалися головні центри з видобутку срібла, міді та заліза, на базі яких виникли підприємства з обробки металів. На цих підприємствах, шахтах, копальнях працювали словаки. Звідти вийшли мандрівні ремісники і торговці, утворивши особливу групу осіб, які займалися відхідним промислом. Вже у XVIII ст. далеко за межами країни уславилися своєю майстерністю словацькі

ковалі, складуви, а також лікарі-знахарі, які працювали не тільки в Угорщині, а й у Чехії, Австрії, на південно- та східнослов'янських землях. Водночас поширювалося виготовлення різних виробів ручного ремесла для продажу (полотно, мереживо, кераміка тощо).

Особливе значення для розвитку словацьких земель мав видобуток коштовних металів. Застосування прогресивних технологій, запропонованих словацькими майстрами з м. Банська Штявниця, вивело виробництво на європейський рівень. Нові технічні здобутки використовувалися на всіх копальнях Центральної та Східної Словаччини, що сприяло розвою гірничої промисловості. В середині XVIII ст. на словацькі терени припадало 12% європейського видобутку міді, тут виникли перші суконні, паперові, шкіряні та керамічні мануфактури.

У Братиславському та чотирьох прилеглих комітатах, а також у південних придунайських регіонах Словаччини було багато «королівських вільних» та гірничих міст, у яких разом з німецьким населенням традиційно проживала майже половина аристократичних угорських родин. Саме в словацьких землях діяли найзначніші культурні центри Угорщини: університет у м. Трnavі, Гірнична академія в м. Банській Штявниці, друкарні в м. Кошицях й м. Трnavі, театр у м. Братиславі [46, с. 110–111].

У завершальний період правління Марії Терезії важливі зміни започатковано в системі освіти. З 1774 р. Австрійська імперія, однією з перших на континенті, створює розгалужену мережу шкіл за рахунок державних коштів. У 1775 р. було прийнято Шкільний статут, яким запроваджувалося обов'язкове навчання всіх дітей від 6 до 12 років. У Чехії швидко зросла кількість шкіл (від 1500 у 1775 р. до 2600 наприкінці 1790-х рр.). Школи поділялися на «головні» та «нормальні», викладання в них велося німецькою мовою. При церковних приходах працювали «тривіальні» школи, де навчання здійснювалося чеською мовою. Існували також навчальні заклади при церковних орденах. Після ліквідації Єзуїтського ордену 1773 р. реформовано гімназії, кількість яких зменшено до 20, а умовою вступу до них стало обов'язкове володіння німецькою мовою. У гімназії

два роки викладали німецькою мовою, а в чотирьох старших класах – латинською [17, с. 390–391].

Указом Марії Терезії «Раціо едуаціоніс» від 1777 р. було започатковано реформу системи освіти, яка заклала основи світської освіти в Угорщині. Головним завданням реформи була ліквідація неписьменності населення королівства. І хоча проголошений у законі принцип навчання дітей 6–10 років не було реалізовано, загальний прогрес у цьому напрямі виявився значним. Наприкінці XVIII ст. завдяки спільним зусиллям владних структур, шляхти, міського та сільського населення було побудовано тисячі нових шкіл [51, s. 59].

У ході реформи освіти в словацьких землях, як і у всьому королівстві, зазнали змін програми навчання. Церковна схоластика і теологія поступалися місцем математиці, природничим наукам, історії, в тому числі історії Угорщини. Викладання в початкових школах здійснювалося рідною мовою місцевого населення – німецькою, угорською, словацькою. Латина залишалася як мова навчання в середніх школах. Німецька мова визначалася як «особливо корисна». Реформа освіти в Австрійській імперії була, таким чином, продовженням загальної політики централізації та понімечення населення багатонаціональної країни.

Однак внесення до «Закону про національні школи семи націй в Угорському королівстві» положення про запровадження мадярської, німецької, словацької, русинської, хорватської, іллірійської (сербської) та румунської мов створювало умови для поширення писемності та вивчення рідної мови для представників різних національностей. У королівстві стали видаватися підручники з граматики і правопису угорською, словацькою та іншими слов'янськими мовами [46, с. 111].

Варто згадати, що після впровадження шкільної реформи Марії Терезії 1774 р. було задекларовано обов'язкову освіту для всього населення монархії. В усіх школах навчання велося німецькою мовою, а їх кількість була відносно незначною. До кінця XVIII ст., до прикладу, 90% словенців були неграмотними [11, с. 108].

Загалом в першій третині XVIII ст. хорватська шляхта мусила протистояти тиску як австрійської так і угорської адміністрацій, балансуючи між ними і підтримуючи то одну, то іншу сторону. Керівництво Цивільною Хорватією здійснювали бан, який призначався імператором, та Сабор, що висилав представників до угорського сейму [11, с. 104–105]. У 1715 р. в Хорватії запроваджено спеціальний орган управління – «септемвірат», що перебрав на себе роль вищої інстанції. У 1754 р. введено цензуру, а жупанії безпосередньо підпорядковано імператорській канцелярії. У 1767 р. «септемвірат» перетворено на «намісницьку раду» (Королівська рада), яка виконувала роль своєрідного хорватського уряду з певними автономними правами на чолі з баном [17, с. 582]. Із 1779 р. вона передала свої повноваження аналогічній за функціями Регентській раді Угорщини. Таким чином, останні елементи хорватської автономії – бан і Сабор – втратили більшу частину своїх повноважень [11, с. 106].

Антихорватський характер реформ Марії Терезії яскраво виявився у переданні міста Рієка та кількох навколишніх районів (Рієцького, Бакарського та Винодольського) у володіння угорців із запровадженням образливої для хорватів назви «Угорське примор'я» [17, с. 583]. Очевидно, ймовірна ідея, що спонукала імператрицю до такого кроку, полягала в задоволенні прагнень угорців здобути вихід до Адріатичного моря, відповіднл й до узбережжя, але разом з тим безумовно зачіпала національні інтереси хорватів, ще більше шматуючи їхню історичну територію.

Юридичне становище сербів у Габзбурзькій монархії в Верхній Славонії, а згодом і у Вараждинському генералітеті регулювалося документом – «Statuta Valachorum». З часом його зміст набував певних змін, були внесені деякі доповнення, особливо після підтвердження статусу сербів в 1737 р. Згідно з цими пільгами, сербський народ мав на цій території спеціальний устрій, який відповідав його традиціям і військовому призову на кордоні. Усю територію Країни² було поділено на три капітанії³: Кршку, Копривницьку й Іваницьку.

² Країна – була прийнята для Військової Границі, яка була викраєна з частин кронлянду Хорватії і Славонії Габсбурзької імперії у 1553–1578 рр. як засіб захисту від експансії Османської імперії.

Напередодні Юрієвого дня кожне село обирало свого князя, а кожна капітанія – свого верховного суддю й вісім помічників судді. Вони були представниками влади в народі, а їхні вибори затверджував генерал як головний комендант Країни. Мешканці Країни були власниками свого нерухомого майна, його можна було продавати, віддавати в заставу або ж відчужувати в інший спосіб, а худобу й вироби – вільно продавати [21, с. 156]. Отже, привілеї допомагали мешканцям Країни позбутися феодальної залежності й зробили їх господарями своєї землі й спадку.

Реформи Марії Терези мали на меті дисциплінувати населення прикордонних територій. Солдатів об'єднали у полки, приналежні до того чи іншого району, і обмежили їх право вибирати командирів. У 1754 р. структуру цих збройних формувань було зроблено ще більш жорсткою: тепер в регіоні всі селяни були солдатами, задіяними у охороні кордону. Земля залишалася у власності держави, а задруги повинні були споряджати більш ніж по одному вояку. Офіцери, на відміну від простих солдатів, мали державну платню. У окремих містечках, як от у Петроварадіні (Петервардайні), Земуні (Земліні), Славонському Броді та Сремських Карловцях, було й цивільне населення, що складалося з крамарів та ремісників, платило державі податок й було звільнене від військової служби [13, с. 189].

Протягом цього часу точилася безперервна боротьба між централізованою державною владою й феодалами, які вимагали, аби все сербське населення, що прибуло з Османської імперії, було введено до феодальної системи Провінціалу⁴. Взаємні стосунки між феодалами та кметами регулювали так звані урбарії⁵, які писали самі феодали. Лише за часів Марії Терезії починають видавати офіційні державні урбарії. Через посилення експлуатації в Провінціалі часто спалахували повстання кріпаків, тож у XVIII ст. держава взяла це питання під свій контроль і видала збірники розпоряджень, які також називали урбаріями, що визначали

³ Капітанія – область управління капітана (округ, повіт, місто тощо).

⁴ Провінціал – назва частини слов'янських земель, які були роздроблені на декілька областей, ізольованих одна від одної.

⁵ Урбарія, урбарій – грошова повинність, яку сплачували поміщики.

верхню межу розміру податків, що їх мали сплачувати кріпаки. 1756 р. Марія Терезія видала таку урбарію для славонських жупаній⁶: Вировитицької, Пожезької та Сремської, а в період від 1775 р. по 1780 р. – і для хорватських жупаній: Загребської, Вараджинської та Крижевацької. Сприятливішими були умови для мешканців містечок і великих міст, а особливо – вільних королівських міст, таких як м. Нові-Сад, у яких люди сербського походження користувалися королівськими привілеями [21, с. 156–157].

Слід зауважити, що сербські міські поселення на Військовому кордоні були поділені на вільні комуни й штабні поселення. Статус вільних комун мали, наприклад, м. Панчево, м. Земун, м. Петроварадин, м. Карловці, м. Мітровіца, м. Вінковці, м. Брод і м. Нова Градишка. Організацію й компетенцію комун регулювали так звані «Норми», видані 1755 р. Проте, як зазвичай, представники сербської етнічної групи православного віровизнання не могли розраховувати на державну службу. Стаття 466 Закону від 1741 р. не дозволяла негатоликам, протестантам і православним обіймати такі посади. Щоправда, Марія Терезія у 1752 р. скасувала цю заборону, але й після цього сербам потрапити на державну службу було важко [21, с. 167–168].

Солдати Військового кордону захищали інтереси імперії в усій Європі, а не лише поблизу своїх домівок. В мирний час вони продовжували нести службу, що полягала в будівництві укріплень та боротьбі з озброєними бандами. Іншою важливою функцією цих солдатів було забезпечення охорони карантинних зон, які австрійський уряд розташував уздовж кордону, щоб перешкодити поширенню чуми та інших небезпечних хвороб, які лютували у той час в Османській імперії. Всіх мандрівників, які прибували до монархії Габсбургів, примушували чекати на спеціально відведених для цього територіях до трьох тижнів, а їх речі та всі листи дезінфікували за допомогою примітивних засобів того часу [13, с. 189–190].

Упродовж XVIII ст. і хорватський, і угорський ландтаги чинили тиск на центральний уряд, намагаючись перебрати весь Військовий кордон під свій контроль. Серед солдатів, які несли прикордонну службу, також були помітні

⁶ Жупанія – адміністративно-територіальна одиниця, якою управляв жупан – керівник області або округу.

ознаки незадоволення та непокори. Нарікання викликав той факт, що більшість офіцерів були німцями, й тому спеціальним розпорядженням 1754 р. уряд був змушений перерозподілити виплати, 2/3 яких тепер мало діставатися колоністам, найперше католикам та уніатам. У той спосіб почав утворюватися корпус офіцерів-слов'ян. Незважаючи на численні нарікання ландтагів та жителів самого регіону, Військовий кордон зберігало свій статус аж до 1881 р. Тим часом, цей регіон займав половину території, а його населення складало 40% від території та населення історичних Хорватії та Славонії. Аналогічні райони були утворені в Банаті та Трансильванії [13, с. 190].

Унаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 р., здійсненого Австрією, Пруссією і Росією, до складу монархії Габсбургів включено етнічні польські й українські землі, які утворили окремий коронний край – Королівство Галичини і Володимерії (Königreich Galizien und Lodomerien). У тогочасній урядовій австрійській термінології приєднання цих земель отримало назву «ревіндикації», або «прийняття». Для вжитку європейської думки, двори в Берліні, Петербурзі й Відні витягли аргументи з сивої давнини, переконуючи, що здійснюють не поділ, а «повернення» земель, боцімто захоплених польськими володарями ще в середньовіччі. Усвідомлення, що поділ є, по-суті, актом грубого насильства, мабуть, не полишало й самих володарів – імператриця Марія Терезія плакала, ставлячи свій підпис на трактаті. Її опір, зламаний міністрами й сином, Йосифом II, впливав з переконання, що її держава збільшилася «без міркувань, чи цей зиск був порядним, чи ні». Вона вважала також, що акт поділу порушив принцип рівноваги, на якій будувався європейський *status quo*. «Плакала, але підписала», – цинічно прокоментував це Фрідріх II. «Підписала, але принаймні плакала», – захищав імператрицю у майбутньому її біограф [36, с. 137–138].

11 вересня 1772 р. імператриця Марія Терезія підписала декрет, за яким землі давнього Галицького князівства проголошувалися невід'ємною частиною Австрії – як поверненої землі з відновленими правами. Новостворене Королівство Галичини і Володимерії було найбільшим у межах імперії Габсбургів: загальна площа приєднаних земель складала 83 тис. кв. км. з населенням бл. 2,5 млн. осіб.

Проте її розміри і кількість населення різко контрастували з маргінальною політичною та економічною роллю, яку Галичина відігравала у складі Австрійської держави. Галичина володіла значними природними ресурсами (корисні копалини, ліси, землі, сплавні річки), однак залишалася упослідженим регіоном із слаборозвинутою економікою. Близько 72 % населення краю було зайнято в сільському господарстві, що давало підстави розглядати Галичину як постачальника хліба для всієї Австрійської імперії [25, с. 53].

Отже, загалом, метою імператриці Марії Терезії було збереження й посилення габсбурзької спадщини. Її єдність мала бути посилена шляхом централізації, більшої адміністративної та правової однорідності, освітніх і соціально-економічних заходів, призначених підвищити рівень життя. Хоча йозефінство мало схожі цілі, але було ідеологічно мотивоване й, отже, більш доктринерське. Це був класичний випадок освіченого абсолютизму під гаслом: «Усе для народу, але без його участі».

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ «ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ» НА СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМАТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЙОСИФА ІІ

3.1. «Освічений абсолютизм» та його політика в Чехії

Йосиф ІІ перебував під впливом нових європейських політичних та соціально-економічних ідей. Він прагнув позбутися впливу станів шляхти й духовенства на державні справи, бо їхні позиції ослаблювали монаршу владу і саму державу. Загалом, він прагнув зробити монархію Габсбургів централізованою егалітарною державою. Відзначимо, що Йосиф ІІ був прихильником теорії фізіократів і німецької камералістики, згідно з якою зростання населення є передумовою справжнього багатства держави. Відтак піднесення могутності імперії Габсбургів шляхом сприяння продуктивності землеробства і росту населення становили головний мотив його діяльності. Освічений абсолютизм обстоював думку, що для держави і для всього суспільства буде краще, коли кожен громадянин матиме особисту й господарську свободу. Джерелом земельної власності визнавалося право натури, обґрунтоване у філософії раціоналізму XVIII ст. (починаючи від Дж. Локка і Ж. Ж. Руссо) [25, с. 55].

Австрійські імператори доби «освіченого абсолютизму» реформами кінця XVIII ст. сприяли становленню капіталістичного суспільства і частковим поверненням до політики релігійної толерантності. Таким чином, реформи, проведені в монархії у другій половині XVIII ст., відомі як політика «освіченого абсолютизму» створили сприятливі умови для формування сучасних націй в центральноевропейському регіоні. Для посилення центральної влади Габсбурзький двір у 1782 р. провів нову адміністративну реформу. У 1785 р. Йосиф ІІ відмовився від чеської та угорської корони та наказав ці атрибути влади відвезти до м. Відня. Роль збережених сеймів зводилася лише до декоративного представництва. Тоді ж була ліквідована комітетська система в Угорському Королівстві [38, с. 27].

Слід зазначити, що за правління імператора Йосифа II реформи набули ще радикальнішого характеру. Так, «патент про підданих» від 1781 р. скасовував особисту залежність селян від феодала – спочатку Чехії та Моравії, а згодом і в інших землях імперії. Тепер селянин міг вільно брати шлюб, покидати маєток, віддавати дітей до школи. Розмір і обсяг повинностей змін не зазнали. У 1785–1788 рр. на основі обліку селянських та панських земель визначено розміри податків, панщини та оброку, які переводилися в грошовий еквівалент, а повинності селян визначалися доходами господарств. Від того часу селянин насамперед мусив розрахуватися з державою, а вже потім зі своїм господарем. Судову залежність від пана було замінено на досить складну систему розподілу повноважень між паном і державою [7, с. 149].

Централізація держави супроводжувалася колонізацією чеських земель, куди десятками тисяч переселялися німці з Південної Німеччини та Австрії. У 1784 р. Йосиф II видав указ про обов'язкове вживання німецької мови в усіх адміністративних органах влади. Це робилося з метою уніфікації суспільного життя імперії.

Кардинальних змін зазнала конфесійна політика Габсбургів. Згідно з «патентом про віротерпимість» від 1781 р. скасовувалися дискримінаційні заходи стосовно віросповідання. Католицька церква й надалі мала статус державної, але водночас дозволявся перехід до протестантизму, православ'я або уніатства; визнавалося іудейство; заборонялася діяльність сект [17, с. 391]. На видання патенту від 1 листопада 1781 р. мало вплив останнє велике повстання селян навесні-влітку 1775 р., що відбувалося у Чехії, Моравії, Сілезії. Повстання мало певну організацію, у північно-східній Чехії було створено «селянське губернаторство» як керівний орган. Його очолив А. Нівл – староста с. Ртина. Проти походу селян на м. Прагу було застосовано війська [15, с. 87].

Йосиф II продовжував реформувати систему початкової, середньої та вищої освіти імперії. Розвиток системи освіти в Чехії перетворився на один із найважливіших чинників формування чеської нації. Розвиток ринкових відносин вимагав значної кількості високоосвічених молодих людей. Суттєвої реорганізації

зазнав Празький університет. В навчальному закладі приділяється більше уваги вивченню природничих наук та історії, засновуються нові кафедри, запроваджується трирічне навчання. У 1784 р. факультети позбулися схоластики, церковної цензури, мовою навчання замість латини ставала німецька. Вводилося обов'язкове відвідування лекцій та складання іспитів в установлений термін. У 1791 р. в університеті було створено кафедру чеської мови.

Зміни в усіх сферах життя, здійснені в період «освіченого абсолютизму», сприяли поліпшенню стану охорони здоров'я та соціального забезпечення широких верств населення. Так, згідно з «імперським статутом» від 1776 р. усі заклади охорони здоров'я підлягали Центральній імперській комісії. Вже наприкінці XVIII ст. в Чехії налічувалося майже 300 приватних і громадських лікарень. У 1781 р. побачили світ Основні директивні правила, які визначали найважливіші принципи створення нових лікувальних установ [17, с. 391–392].

У державно-правовому статусі чеських земель реформи Йосифа II також не принесли змін. Чеський сейм вперше зібрався за правління Йосифа II в 1781 р., і зазнав ще більших обмежень у своїх правах розпоряджатися земськими фондами. Австрійський уряд продовжував централізацію. Імператор заявив, що сейм не буде скликатися щорічно, а лише тоді, коли він визнає це необхідним, і буде обговорювати лише пропозиції уряду. У 1789 р. чеський сейм втратив право вотування імперських податків у Чехії.

Шляхта Чехії у той час загалом була лояльно налаштована до Габсбургів і посідала важливі посади. Так, у 1753–1792 рр. канцлером був нащадок однієї з аристократичних родин Чехії – граф Вензель Антон фон Кауніц (1711–1794 рр.). Він керував зовнішньою політикою імперії, належав до ініціаторів політики «освіченого абсолютизму» [56, s. 276].

Імператор Йосиф II у 1783 р. ліквідував старовинні земські і інші суди і запровадив нову систему судоустрою, засновану на принципі поділу адміністративної і судової влади. Продовженням порушення єдності чеських земель були судові реформи 1783 р., за якими Моравія і Сілезія отримали окремий апеляційний суд. Чеські аристократи прагнули відновити автономію чеських

земель. 11 лютого 1790 р. чеські пани подали прохання імператору про відновлення старого земського устрою. 20 лютого 1790 р. Йосиф II помер. Наступником став його брат Леопольд II (1790–1792 рр.) [15, с. 87–88].

Підсумовуючи вищезгадані події, наголосимо, що на нашу думку за сприятливих умов «Йозифінського десятиліття», коли було скасовано цензуру й проголошено свободу наукових пошуків, просвітницький світогляд перестав уважатися «приватною» і прихованою справою. У більшості середніх шкіл замість латини запроваджувалася німецька мова навчання. Чеську мову викладали спочатку в Терезіанській військовій академії у м. Відні 1752 р., а згодом у Віденському 1775 р. та в Празькому 1792 р. університетах. Чеська мова стала одним з багатьох шкільних предметів. Просвітницькі реформи надавали перевагу німецькій мові як панівній у Габсбурзькій монархії. Німецька освіченість, що мала великі культурні здобутки, перетворилася на мірило освіченості взагалі. Німецькою мовою створювалися літературні й наукові праці, нею викладали в університетах, вживали в товариствах освітян і вчених [47, с. 395].

Із реформами освіченого абсолютизму і початком промислової революції в Чехії пов'язаний четвертий етап німецької колонізації (XVIII – перша половина XIX ст.). В останній хвилі німецької колонізації переважали промислові робітники. У значній мірі «промислова майстерня» держави Габсбургів знаходилася саме в судетсько-німецькій частині чеських земель. У створеній наприкінці XVIII ст. у північній Чехії промисловості, судетські німці відігравали провідну роль. Німці належали до найбільш кваліфікованих робітників у прикордонних чеських регіонах і у великих містах. Йдеться, зокрема, про райони Німецької Богемії та міста Аш, Карлсбад (Карлові Вари), Райхенберг (Ліберець). Це була частина загальноєвропейських процесів модернізації нового часу, важливе місце у яких у Австрійській імперії посідав панівний німецький етнос [15, с. 89].

Таким чином, своїм «Патентом про підданих» 1781 р. Йосиф II скасував особисту залежність селян, що призвело до зростання їх соціальної мобільності та формування прошарку вільних землевласників. Попри здобуття Чеським

земським сеймом права вето на запровадження нових податків зв'язки між землями Чеської корони були остаточно знищені. У Моравії та Сілезії функціонували окремі органи управління, фінансові та судові структури.

3.2. Політика «освіченого абсолютизму» в словацьких землях

Імператор Йосиф II (1780–1790) наслідував реформаторську політику своєї матері. Важливе значення для Угорського королівства мав Патент 1785 р., згідно з яким селяни звільнялися від особистої кріпосної залежності, їм надавалося право на вільний відхід від поміщиків, хоча повинності залишалися. У державі також проведено церковну реформу. «Патент про толерантність» від 1781 р. поклав край дискримінації греко-католиків і протестантів в Угорщині й Трансільванії. Закон про віротерпимість дозволяв протестантам вільно сповідувати рідну релігію, обіймати громадські і державні посади, будувати школи та храми.

У ході релігійної реформи римо-католицька церква втрачала певні права та привілеї, в тому числі право проголошувати папські булли без санкції імператора, розпускалися релігійні ордени, закривалися монастирі. Йосиф II проводив реформи, нехтуючи інтересами не тільки окремих осіб, а й цілих станів і навіть народів. Намагаючись досягти максимальної одноманітності та суворой централізації в управлінні імперією, Йосиф II підніс німецьку мову в ранг єдиної офіційної, зводячи тим самим усі інші мови до розряду другорядних. Це викликало масові протести представників інших народів й водночас активізувало національно-культурні рухи [17, с. 439–440].

Деспотичні методи управління та мовна політика Габсбургів загострили ситуацію в Угорському королівстві. До того ж Йосиф II протягом усього періоду свого правління жодного разу не скликав Державні збори й демонстративно відмовився коронуватися угорською короною. Він наказав перевезти коронаційні клейноди з Братиславського замку до м. Відня, де їх розмістили в придворному музеї. З метою централізації в Угорщині була проведена адміністративна реформа: скасовувалося угорське шляхетське самоврядування, а королівство поділялося на десять країв на чолі з комісарами, котрих призначав особисто

імператор. Словацькі землі були поділені на три області: Нітранська, Бансько-Бистрицька і Кошицька [46, с. 111–112].

В останній чверті XVIII ст. культурна ситуація в словацьких землях зазнала певних змін. Братислава втратила своє значення адміністративного центру Угорського королівства, який був перенесений до м. Буди. Туди ж переведено Трнавський університет і перевезено коронаційні регалії угорських королів, які до 1784 р. зберігалися в братиславському соборі Св. Мартина. Це викликало відтік угорських чиновників та університетської еліти із Західної і Середньої Словаччини.

Саме в цей період багато аристократичних мадярських родин – традиційних заступників і меценатів мистецтва та літератури – переїхали до нової столиці, а життя в їхніх маєтках і палацах у Словаччині притихло або набуло сезонного характеру. Навіть економічне піднесення, на яке передусім була розрахована реформаторська діяльність Йосифа II, не змінило тенденцій у суспільно-політичному житті цього регіону Угорського королівства. Зрушення, що відбувалися в Габсбурзькій монархії, перш за все відбилися на зростанні національної свідомості передових представників словацького суспільства, в опозиційних настроях людей, які виступали проти соціального та національного гноблення [46, с. 115].

До кінця XVIII ст. словаки не мали власної літературної мови, а словацька писемність розвивалася в межах католицької або протестантської літератури. Це сталося внаслідок того, що Контрреформація поділила інтелігенцію на два табори – католиків і протестантів-євангелістів. Так само у двох напрямках відбувався розвиток національної культури та літератури. Однак обидва табори радо зустріли ідеї «освіченого абсолютизму», які на певний час стали їхньою спільною ідейною платформою. Наприклад, «Патент про толерантність» давав змогу більшій частині протестантської інтелігенції прилучитися до активної культурної діяльності. У 1785–1787 рр. видавалася перша словацька газета «Прешпорські новини», а в 1785–1786 рр. – перший словацький часопис «Старе новини літерного умені» [52, с. 215].

Початок процесу формування словацької нації та національної культури умовно можна датувати виходом у світ у 1782 р. у м. Братиславі першого словацького віршованого твору – «Перша книга різних віршів», написаного західнославацьким мовним діалектом. Автор книги – католицький священик Й. Байза (1755–1836) – в передмові до наступного твору – першого словацького роману «Юнака Рене, пригоди та випробування» (1783), декларує принципи ставлення до мовної проблеми, звинувачував пращурів у зраді рідної мови. У своїй творчості Й. Байза одним із перших рішуче висловився за необхідність відновлення словацьких культурно-мовних традицій.

Першу науково обґрунтовану кодифікацію словацької літературної мови на основі західнославацького діалекту зробив Антон Бернолак (1762–1813). Він народився у північнославацькому м. Орава, здобув освіту в м. Трнаві та м. Відні. В 1787 р. вийшли друком його праці «Мовознавчо-критична філологічна розповідь про словацьку писемність», згодом – «Словацька граматика», «Етимологія словацьких слів», «Словацько-чесько-латинсько-німецько-угорський словник». Цими працями вчений заклав міцні лінгвістичні підвалини під словацьку мову й створив умови, необхідні для її різнобічного розвитку [46, с. 116–117].

Слід зауважити, що найвпливовіші осередки словацької католицької інтелігенції зосереджувалися в м. Братиславі й м. Трнаві. У 1784 р. з дозволу Йосифа II в м. Братиславі був відкритий спеціальний навчальний заклад – Генеральний семінар, у програмі якого передбачалося вивчення священиками словацької мови. Більшість словаків-католиків у повсякденному житті тяжіли до розмовного західнославацького діалекту. Саме католик А. Бернолак кодифікував мовний порядок, що базувався на західнославацькому діалекті з багатьма елементами середньословацького. Цей варіант літературної мови, відомий під назвою «бернолаччина», використовувався католиками до середини XIX ст. [53, с. 35].

Отже, навіть економічне піднесення, на яке передусім була розрахована реформаторська діяльність Йосифа II, не змінило тенденцій у суспільно-

політичному житті цього регіону Угорського королівства. Зрушення, що відбувалися в Габсбурзькій монархії, перш за все відбилися на зростанні національної свідомості передових представників словацького суспільства, в опозиційних настроях людей, які виступали проти соціального та національного гноблення.

3.3. Серби, хорвати та словенці в умовах «освіченого абсолютизму»

Сербське населення Габсбурзької імперії жило у відмінних умовах. Сербам належала визначена територія й за ними визнавалося право на православне віросповідання, яке в інших частинах монархії всіляко переслідувалося. Окрім цього, серби користувалися певними привілеями і тому навіть сербські селяни були у кращому становищі, ніж селяни інших національностей. Такий вигідний статус виник після надання сербам гарантій Леопольдом I у 1690 р. у часі міграції Арсенія III та його прихильників.

Як пам'ятаємо, сербським біженцям тоді надали права на вільне віросповідання та незалежне церковне адміністрування. Надалі розвинулася ситуація, що дуже нагадувала становище православного мілету в Османській імперії. Православні серби користувалися своїми правами незалежно від місця їх розселення в державі Габсбургів. Як і в Османській імперії, сербські духовні сдновники стали виконувати адміністративні функції й утворили у своєму центрі Сремських Карловцях щось на зразок цивільного уряду. Регулярні зустрічі ієрархів нагадували збір національних асамблей. Головною функцією таких зустрічей були вибори єпископів та настоятелів монастирів, проте тут обговорювалися і більш загальні питання стосовно життя сербської общини. Збори приймали скарги і виступали з протестами. Як і в православному мілеті під владою Османів, в Сремських Карловцях доволі відчутним був світський елемент: збори представляли інтереси всього сербського суспільства. Після 1749 р. до їх складу входили всі єпископи, 25 представників нижчого духовенства, 25 делегатів від Прикордонного Округу та 25 посланців інших територій та міст з сербським населенням [48, s. 237].

Після розформування архієпископату у м. Печ, Сремські Карловці стали єдиним сербським релігійним та освітнім центром. Ця метрополія була в набагато кращому фінансовому становищі, ніж будь-які інші православні інституції в Османській чи Габсбурзькій імперіях. В м. Карловцях з'явилися розкішні барокові будівлі й відкрилися перші сербські заклади вищої освіти. Більшість теологів прибуло сюди з м. Києва, а також почав поширюватися сильний російський вплив. Літературною мовою того часу стала так звана сербослов'янська – штучна мова, доволі близька до церковнослов'янської, але вкрай далека від розмовної мови сербського населення. Як і осередки під владою Османів, церква у Сремських Карловцях плекала пам'ять про середньовічну Сербську імперію, історія якої всіляко ідеалізувалася та прославлялася. Церковне малярство та література також орієнтувалися на старі взірці. Культурні зусилля метрополії фінансувалися коштом монастирів регіону Фрушка Гора [55, s. 437].

Незважаючи на всі отримані привілеї, православні не надто затишно почували себе в країні, в якій домінувало католицьке віросповідання; нестабільною була й політична ситуація. Коли Арсеній III зі своїми послідовниками покинули сербські землі, то не розраховували затриматися в імперії Габсбургів надовго, а сподівалися повернутися з переможними австрійськими арміями. Проте минали роки, ситуація на кордоні стабілізувалася, й тому можна було очікувати, що серби вимагатимуть для себе окремих територій та автономної цивільної адміністрації. Перше питання майже неможливо було вирішити: окрему територію сербам можна було надати, лише відторгнувши частини угорських та хорватських земель. Проте й питання з цивільним урядом було не легшим. Втім, незважаючи на всі труднощі, сербське населення загалом радше співпрацювало з центральним урядом у м. Відні, який гарантував сербам їх привілеї. Якби не ця підтримка, православним сербам не вдалося б довгий час протистояти тиску католицьких Угорщини та Хорватії [21, с. 145].

До кінця XVIII ст. сербські колонії утворилися не лише у сільській місцевості, але й у містах. Подібно до греків, сербські крамарі до того часу стали важливим елементом комерційного життя Габсбурзької імперії. Вони часто сягали

процвітання, проте їх православна віра ставала на заваді розгортанню якоїсь ширшої діяльності. Як правило, їм не дозволялося купувати нерухоме майно і ставати повноправними членами міської общини. Заборона на покупку нерухомості для православних діяла у Цивільній Хорватії, Цивільній Славонії та низці інших регіонів.

Незважаючи на такі перепони, до кінця XVIII ст. сербське населення монархії, об'єднане православною церквою, зберегло свої привілеї й утворило сильну общину, що складалася з різних соціальних станів. До вищого класу входили купці, православне духовенство, вчителі та офіцери Прикордонного Округу. Далі йшли солдати-селяни з прикордонних територій, які були не лише вільними громадянами, але й умілими бійцями. Православна церква переросла статус простої релігійної інституції: їй належали також функції цивільного провідництва та плекання пам'яті про славне сербське минуле [13, с. 191–192].

В цьому контексті важливо наголосити, що представники сербської етнічної групи православного віросповідання не могли розраховувати на державну службу, адже стаття 466 закону від 1741 р. не дозволяла не католикам, протестантам і православним обіймати такі посади. Щоправда, Йосиф II у 1782 р. скасував цю заборону, але й після цього потрапити на державну службу було дуже важко. Схожа ситуація склалася і в органах місцевої влади. Поділ за віровизнанням проявлявся на кожному кроці, навіть на міських ярмарках. Крамарі-католики встановлювали намети з одного боку, а православні – з другого. Це підвело сербський громадянський прошарок, що проживав у монархії, до усвідомлення потреби у власній релігійній та економічній організації [21, с. 168]. Слід зазначити, що уживання назви «сербі» дедалі послідовніше простежується в часи Йосифа II, а вже в першій половині XIX ст. ця назва увійшла до державних актів як єдина визнана законом назва народу сербського походження в Габсбурзькій монархії [21, с. 144].

Кінець XIX ст. ознаменувався для «австрійських» сербів створенням у 1787 р. самостійних збройних загонів сербських добровольців – «фрайкорів» – і якнайактивнішою участю у війні Австрії проти Османської імперії 1788–1791 рр.

під час якої особливо відзначився командир одного з фрайкорів Коча Анджелкович. «Турецькі» серби, котрі також брали участь у війні на боці австрійців, а після підписання чергової мирної угоди в 1791 р. знову опинилися сам на сам із помстою османів, зуміли скористатися процесом внутрішнього реформування Порти й здобули початкову форму автономії в межах Белградського пашалика 1793 р. [47, с. 526].

Централістська політика австрійського двору посилилася за правління імператора Йосифа II. Посада хорватського бана тривалий час залишалася вакантною, одноосібне управління областю здійснював спеціальний комісар, призначений з м. Відня. Основні посади в органах місцевої влади діставали етнічні німці. Німецька мова запроваджувалася як обов'язкова в школах та органах державного й місцевого управління всіх рівнів. Те, що в самій Австрії небезпідставно сприймалося як реформи в дусі просвітницького раціоналізму й навіть оформилося в самостійну реформаторську течію («йозефінізм»), для хорватів мало вкрай небажані наслідки.

Паралельно з централізацією та поніменням хорвати в цей період зіткнулися з новим спалахом мадяризації: угорський парламент ухвалив постанову про запровадження угорської мови в суспільному житті Хорватії. Консервативні кола хорватського дворянства намагалися чинити опір, обстоюючи своє право вживати як офіційну не угорську, а латинську мову. Це зайвий раз підтверджувало катастрофічний стан як хорватської мови, так і справи національного самовизначення в цілому, а також нездатність чільної соціальної верстви феодальної Хорватії захистити свій народ від чужонаціональної експансії [17, с. 583–584].

Реформи Марії Терези та Йосифа II змінили хорватську адміністрацію. У 1767 р. імператриця запроваджує нову систему управління. Замість ландтагу скликається Королівська рада на чолі з баном, яка виконує функції регіонального уряду. Найбільшим досягненням цієї установи була реорганізація шкільної системи та заснування Королівської академії, пізніше перетвореної на Загребський університет. Королівську раду, яку хорватська шляхта визнати не

хотіла, було розпущено у 1779 році; натомість, і Цивільна Хорватія, і Цивільна Славонія були підпорядковані Регентській раді Угорщини. Після цієї зміни хорватський бан та його сабор втратили свої повноваження.

Найбільш радикальні реформи відбулися за правління Йосифа II. Імператор скасував поділ Угорщини на графства і зорганізував її у окремі райони, очолювані призначеними короною чиновниками. Графські асамблеї припинили своє існування. Таке відверте порушення традиційних привілеїв об'єднало угорську та хорватську шляхту. І великі, й малі землевласники виступили проти скасування кріпацтва та оподаткування шляхтичів; масла у вогонь підлили обмеження привілеїв католицької церкви та закриття монастирів. Угорці й хорвати, водночас, протестували проти заміни традиційної адміністративної латини на німецьку [12, с. 131].

Дії хорватської шляхти у 1790 р. пояснюються, перш за все, настирливою потребою боронити привілеї свого стану. Виступаючи проти реформ Йосифа II та централізації імперії, хорвати передовірили багато власних повноважень угорському ландтагу. Вони погодилися віддати хорватські землі під загальне угорське керівництво й обмежити владу бана й сабору. Тепер асамблея у м. Загребі не могла самостійно ухвалювати важливі політичні рішення – вони приймалися на спільних засіданнях з угорським ландтагом. Упродовж кількох наступних років хорватська автономія поступово нівелювалася, а закони для Хорватії ухвалювалися в Угорщині. Головні функції ландтагу в м. Загребі тепер зводилися до делегування представників в угорську асамблею й обговорення ухвалених там рішень. Після 1790 р. стара адміністративна система була відновлена, проте колишні повноваження хорватському ландтагу вже не надавалися [14, с. 74].

Надзвичайної ваги в Угорському королівстві набула спроба Йосифа II ввести адміністрування німецькою мовою. Мовне питання провокувало сутички упродовж всього наступного століття. Хорвати й угорці разом виступили проти діловодства німецькою, але надалі їх інтереси розділилися. Суперечки спонукали угорців проголосити державною мовою королівства свою власну, проте для

хорватів, мало хто з яких знав угорську, таке вирішення проблеми було більш ніж не сприятливим: нова мова обмежила б їх представництво в угорському ландтагу та можливості перебувати на державних посадах. У 1791 р. на спільному засіданні ландтаг вирішив залишити мовою діловодства латину, а угорську ввести як обов'язковий предмет у школах Угорщини і як вибіркового у Хорватії та Славонії [13, с. 183–184].

Потрібно зазначити, що наприкінці XVIII ст. в Хорватії з'являються представники нової генерації, які виступали з модерними ідеями та програмами самозбереження нації. На противагу консервативному дворянству на політичну сцену виходили демократично налаштований середній клас, який в цей період у Хорватії перебував на стадії становлення [17, с. 584].

Ситуація в Цивільній Славонії значно відрізнялася від становища хорватів, які мали більше прав і користувалися певною автономією. Після відступу Османів славонські землі залишилися сплюндрованими й безлюдними. Аж до 1745 р. ця територія перебувала під подвійною владою військової та цивільної адміністрацій, які докладали багато зусиль, аби наново заселити край і повернути йому колишнє процвітання. Намагаючись відродити Славонію, адміністрація Габсбургів продавала або ж просто віддавала ці землі у володіння шляхтичам, державним чиновникам, купцям чи іншим людям, котрі були за національністю, головним чином, німцями та угорцями. Окремі території разом зі статусом вільного селянина надавалися німецьким переселенцям. Селилися тут також і втікачі-хорвати, й перебіжчики з османських земель. Найголовнішою відмінністю між Цивільною Хорватією та Цивільною Славонією була кількість шляхти: в Хорватії цей статус мали приблизно 9 тис. осіб, а в Славонії – лише 314. Славонія складалася з великих маєтностей, котрими володіла купка шляхтичів мішаного національного походження, проте проблеми цього краю дуже нагадували сусідні хорватські. У 1745 р., коли країна, врешті, повністю перейшла під контроль цивільної адміністрації, частину земель приєднали до Прикордонного Округу, а ще частину – до Угорщини. Решту території Славонії розділили на 3 графства, які мали власні дворянські асамблеї й обирали представників до ландтагів Угорщини

та Хорватії. Проте, незважаючи на такі права, статус Славонії в імперії був надто непевним – цей регіон, звісно ж, не міг розраховувати на ті ж привілеї, що й Хорватія [13, с. 184–185].

Більшість населення хорватських та славонських земель складали селяни, становище яких було тотожним становищу селян в інших частинах Угорщини. В різних маєтках були різні порядки, проте кріпак або орендар почувався тут не краще: йому належалося сплачувати грошові податки й відбувати трудові повинності і на користь його пана, і для держави, й для церкви. За право користуватися наділом, з якого можна було б прокормити себе і свою родину, селянину доводилося віддавати від десятини до четвертої частини свого врожаю, а також один чи два дні працювати на пана і виконувати власним возом і волами (якщо вони були в його господарстві) необхідні землевласнику перевезення. Час від часу з нього стягувалися ще й інші платежі та повинності. Панові належала не лише земля – у своєму маєтку він уособлював також адміністративну, поліцейську та судову владу. Судячи селян, землевласник мав повноваження штрафувати їх та піддавати тілесним покаранням. До адміністративної реформи на нього покладалася і функція збору державних податків. Немає сумніву, що така система оберталася численними надуживаннями. Селянську реформу спробував провести ще Карл VI, проте нашттовхнувся на сильний опір регіональної шляхти. Першим заходом був перерозподіл землі 1756 р. – урбаріум, який у Славонії було проведено щойно у 1762 р. Статті декрету про перерозподіл землі допоможуть нам уявити, в яких умовах жив тогочасний селянин [13, с. 185]. Ось як про це описується в історичних документах: «найпершим обов’язком кріпака у Славонії була сплата 3 флоринів податку та панщина упродовж 24 днів з парою робочої худоби або 48 днів ручної праці від кожного сільського двору. Панщину у окремих випадках, можна було замінити грошовою виплатою у обсязі 20 крейцерів за день роботи зі своєю худобою або 10 крейцерів за день ручної праці. Якщо ж панові потрібна була додаткова-праця, він платив кріпакові стандартну ціну (24 та 12 крейцерів відповідно)... Селяни, які не мали своєї землі, але жили у

власному будинку, сплачували річно 1 флорин податку та відпрацьовували 12 днів ручної панщини [5, s. 71–72].

Окремим сільським двором, найменшою одиницею оподаткування, вважалися господарства, що склалися з 34-ох, 46-и або 57-и акрів землі (відповідно 24-ох, 32-ох чи 40-а моргів) – залежно від якості ґрунту.

Згідно декрету, пан зберігав ще й інші права: йому належали мисливські та рибні угіддя, а також право тримати таверни і маслобійні фабрики. Пан відповідав за підтримку порядку та організацію правосуддя, він карав селян «покладаючи на них штрафи, присуджуючи до побиття різками чи заковування в кайдани, а інколи й до кари смерті» [5, s. 72]. Селянинові, окрім перерахованого, належалося також виконувати громадські роботи та сплачувати податки державі й церкві. За невеликими винятками, селяни платили за використання землі аж до 1848 р.

Земельний декрет – урбаріум – у Хорватії було прийнято 1780 р. Його умови для селянина були ще більш жорсткими: «сільським двором у Хорватії вважалося господарство з 14-и або 24-ох моргів орної землі або 6-ми чи 8-ми моргів пасовищ. Панщина з кожного двору складала 52 дні на рік роботи з власною худобою або 104 дні ручної праці, з яких 45,5 днів належалося відпрацьовувати обов’язково, а за решту можна було відкупитися грошима. Кріпаки, які працювали на менших наділах, відробляли меншу панщину. У Хорватії сплачували тільки 1 флорин податку з двору, проте хорватські селяни, на відміну від славонських, віддавали своєму панові ще й дев’яту частину всього урожаю, виробленого вина та приплоду худоби. Окремо сплачувався податок з будівель. За взаємною згодою селянина та його пана і панщину, і оброк можна було замінити грошовими виплатами. Окрім того, кожен двір щорічно віддавав панові двох півнів, двох курчат, дюжину яєць та певну кількість масла. Селяни також мусили надавати панові транспортні послуги» [5, s. 72–73].

Кріпаки у Славонії та Хорватії могли покинути свої ділянки, якщо всі зобов’язання перед паном були виконані, й він не заперечував проти переселення. Реформи Йосифа II, включно зі звільненням кріпаків у 1785 р. й спробою обмежити їх виплати 30% їх загального доходу, позначилися і на Славонії з

Хорватією. Після смерті імператора реформи були потроху згорнуті. Зміни прийшли аж із революцією 1848 р. [13, с. 186].

Історія словенців, які населяли всю Карніолу, частину Штирії, Каринтії, Істрії, Гориції та Градиски, багато в чому нагадує історію решти германо-австрійської частини держави Габсбургів. Оскільки на цих територіях ніколи не відбувалися спустошливі воєнні дії або масовані міграції, вони були більш заможними, ніж ті землі, які ми описували вище. Окремий словенський рух сформувався аж у наступному столітті [13, с. 204].

На противагу цим землям, Банат мав бурхливе минуле. Пряме підпорядкування краю уряду Османів включило його в адміністративну та земельну систему імперії. Ця прикордонна територія постійно ставала місцем битв, а тому вкрай знелюдніла, окрім невеликих заселених смуг довкола укріплених пунктів. Селяни, головним чином, займалися розведенням худоби, яку в непевні часи можна було легко перегнати у безпечніше місце. В 1718 р., коли провінцією заволоділи Габсбурги, постало питання про її політичне майбутнє. Незважаючи на тиск з боку Угорщини, яка вимагала приєднання цієї території до своїх земель, Банат спершу перетворили на військову зону прямого імперського підпорядкування. Територію Банату поділили на 11 районів; села перебували у владі місцевих кнезів, як ми це вже бачили в османських регіонах чи у Прикордонних Округах. Габсбурзький уряд повністю контролював використання землі, що стала тепер державною власністю. Імперія ставила собі за мету перетворити Банат на оплот опору османським зазіханням і на багатий регіон, що міг би приносити державній скарбниці високі податки. Уряд почав проводити політику активної колонізації цих територій [34, с. 135].

На той час на території Банату селилися люди, мовами яких були румунська та сербська. Від початку регіон був румунським, проте сюди спрямовувався потужний струмінь сербської еміграції. Населення складали, головним чином, селяни, проте тут проживали також ремісники та крамарі. Після анексії уряд Габсбургів докладав зусиль, щоби привабити в даний регіон німецьких поселенців, оскільки вважалося, що вони вміють обробляти землю найкраще.

Колоністам надавався статус вільних селян, а також – звільнення від податків на певний строк. Тут і справді були запроваджені нові методи обробітку землі, розпочалося вирощування нових культур, зокрема рису і бавовни. Угорську імміграцію в цей регіон уряд, зі зрозумілих політичних причин, не підтримував.

Габсбурзька адміністрація також надавала величезні наділи землі окремим особам в нагороду за їх службу, або ж просто впливовим людям імперії. Маєтності в цьому регіоні мали і католицька, і православна церкви. Землі великих власників обробляли кріпаки та орендарі, а тому тут існували ті ж проблеми, що й в решті регіонів імперії, і вплив реформ був також ідентичним. Більшість населення належали до православного віросповідання, проте серби були в кращому становищі, ніж румуни. Але й румуни користувалися певними привілеями, оскільки часто входили до сербських церковних братств. Частина Банату була перетворена на Військовий кордон, подібний до аналогічних структур в Хорватії та Славонії. Банат перебував під прямим контролем Відня аж до останніх десятиліть XVIII ст. Потім, після короткого періоду вагань, регіон було приєднано до Угорщини, в складі якої він і надалі залишався, маючи статус автономного округу [13, с. 204–205].

Упродовж XVIII ст. і хорватський, і угорський ландтаги чинили тиск на центральний уряд, намагаючись перебрати прикордонний регіон заселений переважно сербами під свій контроль. Серед солдатів, які несли прикордонну службу, також були помітні ознаки незадоволення та непокори. Нарікання викликав той факт, що більшість офіцерів були німцями, й тому спеціальним розпорядженням 1754 р. уряд був змушений перерозподілити виплати, 2/3 яких тепер мало діставатися колоністам, найперше католикам та уніатам. У той спосіб почав утворюватися корпус офіцерів-слов'ян. Незважаючи на численні нарікання ландтагів та жителів самого регіону, Прикордоння зберігало свій статус аж до 1881 р. Тим часом, цей регіон займав половину території, а його населення складало 40% від території та населення історичних Хорватії та Славонії. Аналогічні райони були утворені в Банаті та Трансильванії.

Політичне життя, натомість, концентрувалося у Цивільній Хорватії, в руках хорватської шляхти. Щоправда, до кінця XVIII ст. місцеві дворяни добровільно передали свою владу угорському ландтагу, в якому домінували дрібнопомісні шляхтичі. Такий крок було зроблено через страх централізаційних реформ з м. Відня, які загрожували шляхті втратою привілейованого соціального статусу: дворянство могли оподаткувати й позбавити влади над селянами. На боці шляхти виступала й католицька церква, що всіляко намагалася протидіяти Толераційному едикту, проголошеному Йосифом II. Військовий кордон ставав причиною все більш жорстких суперечок. Хорватський ландтаг продовжував виступати проти прямого імперського управління територією, яка історично належала Триєдиному королівству і була життєво важливою для хорватського національного руху. Тим часом, масове переселення в цей регіон сербів викликало на той час занепокоєння лише у зв'язку з поширенням православ'я. Політичні та релігійні погляди хорватської шляхти упродовж всього періоду залишалися винятково консервативними [13, с. 190].

Зауважимо, що війни Габсбургів та епідемії чуми вичерпували людські та фінансові ресурси й словенських земель, проте у словенців вже у XVIII ст., раніше аніж у інших південних слов'ян, почала формуватися буржуазія. Широке розповсюдження отримали мануфактури, більшість власників яких були німцями. Цьому сприяло скасування кріпацтва у 1782 р. та обмеження прав цехів. Міста були етнічно строкатими. Словенці складали більшість тільки у Любляні та Трієсті. Католицькій церкві належала третина землі. Священники були словенцями або володіли словенською, що була мовою викладання у Люблянській семінарії. Більшість світської еліти мали німецьку чи італійську самосвідомість [11, с. 108].

10 лютого 1789 р. Йосиф II видав закон, яким зовсім скасовував панщину, але за чотири місяці він помер і його починання не були втілені у життя. Його наступник Леопольд II скасував закон про відміну панщини, хоч і підтвердив всі інші нововведення. Шляхта бажала скасування усіх реформ попереднього імператора, але Леопольд II, щоби заспокоїти шляху 19 квітня 1790 р. скасував

лише регуляційний патент свого попередника. Влада повернулася до старої системи – фасій складених самими землевласниками. Австрійська монархія, яка брала участь у наполеонівських війнах, вимушено пішла на деякі поступки шляхті [25, с. 56].

Н. Девіс у своїй книзі «Європа. Історія» узагальнюючи та підсумовуючи період правління Марії Терезії Йосифа II зазначає, що «в різних постаттях – як дружина імператора, мати імператора або королева Богемії та Угорщини – Марія Терезія сорок років владарювала у Відні. То була розумна й розважлива жінка, прихильна серед інших питань і до аграрної реформи та полегшення долі закріпаченого селянства. Натомість Йосиф II був нетерплячим радикалом, “коронованим революціонером”, переконаним антиклерикалом і противником аристократичних привілеїв. Йозифізм – так прозвали його політику утвердження державної влади проти таких традиційних стовпів, як церква та аристократія, – був одним з найдовершеніших варіантів освіченого деспотизму» [10, с. 667].

Для селян, які становили до 90% всього тогочасного населення на Балканах, питання землі було куди важливішим за політичні проблеми, хоча і перші, й другі були взаємопов’язані. Ми не зверталися до питань фабричного виробництва та торгівлі, хоча ці галузі, звісно ж, були надзвичайно важливі для всієї імперії. Справа в тому, що балканські слов’яни монархії займалися майже виключно сільським господарством. Лише невелика кількість сербів були крамарями або ремісниками й жили в містах, проте для більшості сербів, хорватів, словенців головні економічні питання стосувалися землі та сільськогосподарського виробництва.

Невдала війна проти Османської імперії й початок Французької революції в 1879 р. змусили Йозефа II облишити плани. 1790 р. він призупинив більшість своїх реформ, окрім декретів про толерантність та звільнення селянства. Смерть Йозефа II у 1790 р. спричинила реакцію проти «освіченого абсолютизму». Чеський сейм, що голосував не як стани, а як єдиний організм, скористався першим після Білої Гори шансом зажадати відновлення частини своїх давніх прав. Угорщина була значно сильнішою за Чехію, і її шляхта змогла сформулювати

жорсткіші вимоги. Зокрема, скликання сейму (який не функціонував із 1765 р.), обрання воєводи, відновлення в країні самоврядування, перенесення канцелярії до Угорщини, контроль над королівським доменом, створення угорського війська та вільна торгівля. Молода інтелігенція, яка підтримувала йозефінські реформи, додала свої вимоги: скасування кріпацтва, секуляризацію церковних земель та розвиток мануфактур [7, с. 165].

Можемо констатувати, що Йозефінські реформи були нові в тому розумінні, що від імені народу держава прагнула обмежити не лише політичну владу шляхти, але навіть її привілеї. За такими реформами, як запровадження цивільного шлюбу, рівність прав жінок чи підтримка німецької мови як універсального знаряддя комунікації в адміністрації та вищій освіті, стояли раціональні й утилітарні мотиви. Запал і поспіх Йосифа II в запровадженні реформ був політично невиправданий і призвів до шляхетської реакції та призупинення багатьох законів. Один зі збережених, хоч і був обмежений на практиці, стосувався часткового звільнення селян [24, с. 137].

Отже, у результаті узагальнення приходимо висновку, що впровадження концепції «освіченого абсолютизму» передбачало проведення низки реформ у всіх сферах суспільного життя. Реформи двох представників австрійського абсолютизму – Марії Терезії та Йосифа II суттєво вплинули на ситуацію в країні та обумовили певні зміни. Проте проведення реформ відбувалося у складній ситуації. У другій половині XVIII ст. в стилі управління запанував новий дух. Діяння правителів, здавалося, стали більш прогресивними і раціональними, ніж покійним раніше. Одним з найважливіших обґрунтувань для будь-яких нововведень тепер вважалася їх корисність для держави і населення. Однак чималу роль грали і міркування, більш властиві абсолютизму, ніж просвіті. Правителі намагалися спростити систему управління і провести його централізацію. У цьому сенсі епоха Марії Терезії та її сина Йосифа II жодним чином не була протилежністю абсолютизму, являючи собою, скоріше, його розвиток і апогей. Австрійські монархи, і, найперше, Йосиф II, спробували

докорінно змінити всю систему управління державою. Як ми вже знаємо, таке реформування згори не було успішним.

ВИСНОВКИ

Отже, комплексне використання джерельної бази зі здобутками вітчизняної та зарубіжної історіографії дало змогу всебічно розкрити обрану наукову проблему, поглибити розуміння тих процесів, що відбувалися на території Австрійської монархії зі слов'янським населенням в досліджуваний період. Реалізація заявлених у бакалаврській роботі мети і завдань дозволяє зробити наступні висновки:

1. Метою австрійського уряду у XVIII ст. була якраз побудова абсолютистської системи, в якій кожен громадянин напряду підкорявся б єдиному володарю та його бюрократичному апарату. Централізація мала поширитися на все суспільство. У результаті узагальнення приходимо висновку, що впровадження концепції «Освіченого абсолютизму» передбачало проведення низки реформ у всіх сферах суспільного життя. Реформи двох представників австрійського абсолютизму – Марії Терезії та Йосифа II суттєво вплинули на ситуацію в країні та обумовили певні зміни. Проте проведення реформ відбувалося у складній ситуації. У другій половині XVIII ст. в стилі управління запанував новий дух. Діяння правителів, здавалося, стали більш прогресивними і раціональними, ніж поколінням раніше. Одним з найважливіших обґрунтувань для будь-яких нововведень тепер вважалася їх корисність для держави і населення. Однак чималу роль грали і міркування, більш властиві абсолютизму, ніж просвіті. Правителі намагалися спростити систему управління і провести його централізацію. У цьому сенсі епоха Марії Терезії та її сина Йосифа II жодним чином не була протилежністю абсолютизму, являючи собою, скоріше, його розвиток і апогей.

2. Незважаючи на певну прогресивність реформ Марії Терезії та Йосифа II, вони не тільки не послабили національні протиріччя в Габсбурзькій імперії, а, навпаки, ще більше їх загострили. Особливе обурення у підвладних народів, у тому числі і слов'янських, викликала політика австрійського уряду, скерована на денационалізацію цих народів, їх національне та політичне гноблення. Упродовж століття окремі правителі, Марія Тереза, Йосиф II, спробували, головним чином у

державних інтересах, реформувати статус селянина, проте так і не змогли забезпечити йому право власності на землю, яку він обробляв. Тому серед селян постійно поширювалися бунтарські настрої, яким судилося вирватися назовні у 1848 р.

3. Надійною запорукою єдності держави стала правляча династія Габсбургів. Правління Марії Терезії та її сина Йосифа II (після смерті батька в 1765 р. став співправителем, у 1780–1790 рр. правив самостійно) стало в історії Австрії періодом інтенсивних реформ «освіченого абсолютизму». Головне завдання реформ полягало в тому, щоб пристосувати абсолютну монархію до нових тенденцій, не дозволити радикальним суспільним рухам розхитати її структуру й порушити державну цілісність. Популярний у тогочасній Європі освічений абсолютизм спирався на ідеї Просвітництва, проголошував метою створення шляхом реформ імператора якнайкращих умов для добробуту громадян. Забезпечити ці умови мала централізована, уніфікована й певною мірою поліцейська держава.

Потужним засобом централізації держави була кодифікація права. Однакове для всіх станів і країв судове право посилювало почуття єдиної державної належності, створило підґрунтя для подібних перетворень у політико-правових відносинах, стало кроком до визнання тези про рівність громадян перед законом. Засобом утримання суспільства під контролем стало запровадження цензури. Йосиф II створив у столицях окремих країв цензурні уряди, які послабили пильність щодо релігійної моральності, натомість звертали увагу на критику уряду. Іншим засобом стала негативна позиція щодо різного роду об'єднань – дозвіл на діяльність видавався лише розважальним або добродійним товариствам, важче було заснувати навіть наукове об'єднання. Товариства підлягали поліцейському нагляду, що мав не допустити перетворення їхньої діяльності на політичну. Було організовано систему доносів, налагоджено діяльність таємної поліції.

4. Започаткована Йосифом II «лавина перетворень», видані ним тисячі декретів і наказів зачіпали найглибші сфери життя людини й існування держави.

Стрижнем йосифінського законодавства були церковно-політичні заходи, наслідком яких стало подолання засилля римо-католицької церкви в усіх сферах життя, проголошення релігійної віротерпимості. Засобом уніфікації держави служила германізація, яка саме за Марії Терезії і Йосифа II була піднесена в ранг державної політики. З цією метою до країв відсилано якнайбільше німецьких елементів – урядників, купців, селян тощо. Германізації всіх верств суспільства мала служити освітня політика, передана від духовенства до держави. Порозуміння з народом чи його делегованими представниками монарх не шукав, двір виступав цілком самовладно, а зверхній і категоричний тон розпоряджень сприяв непопулярності багатьох навіть виправданих заходів.

Економічні реформи Марії Терезії та її сина Йосифа II були спрямовані не тільки на відшкодування втрати Силезії, але й відповідали на розгортання економічної кризи, що серед іншого характеризувалася низькими продуктивністю та рівнем життя. Марія Терезія та Йосиф II будували свою економічну політику виходячи з ідеї французьких фізіократів про продуктивність праці та юристів про природні права людини. У 1785–1788 рр. в усій Австрії було проведено перший кадастр земель з метою вдосконалення всієї системи оподаткування. Австрійське аграрне законодавство було прогресивним, оскільки відповідало інтересам економічного розвитку, було спрямовано на подолання відсталості Галичини. Йосифінські реформи не вповні підпорядковувались єдиній програмі; не завжди вдавалося спрогнозувати їхні наслідки. Сам Йосиф II перед смертю з прикрістю констатував нерозуміння його намірів, пробуджували невдоволення й недовіру до бюрократії.

Отже, можна зробити висновок, що «освічений абсолютизм» в Австрійській імперії не вписується повністю в рамки правління Йосифа II. Його доба – лише період апогею «Освіченого абсолютизму». Зароджене це явище було під час правління ще Марії Терезії, а остаточно зникло – по закінченні правління Леопольда II у 1792 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Опубліковані джерела

1. Документи розповідають. Ужгород: Гражда, 2001. 356 с.
2. Хрестоматія з історії західних і південних слов'ян (Т. 2. Нова доба). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ярового В. І. Колектив укладачів: Яровий В. І., Антонюк О. С., Малацай І. В., Мотрук С. М., Папакін А. Г., Руккас А. О., Шилова А. В., Шумило В. П. К.: Видавець Олег Філюк, 2016. 348 с.
3. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя). Укладач О. Присяжнюк. Одеса: Університет Ушинського, 2020. 226 с.
4. Die Maria-Therezianshen und Josephiniscen Reformen und ihre Bedeutung für die Entwicklung der Slowakie. Bratislava, 1998. 399 s.
5. Tomasevich J. Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia. Stanford, CA: Stanford University Press, 1955. 743 s.

II. Монографії та статті

6. Балканська субрегіональна підсистема міжнародних відносин: історико-політичний вимір / укладач: О. П. Іваницька. ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. 156 с.
7. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ: Критика, 2004. 464 с.
8. Варга Б., Кріль М. Габсбурзька монархія як центральноєвропейська історія і ностальгія. Проспект навчального курсу. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2017. 79 с.
9. Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. К.: Дух і Літера, 2000. 528 с.
10. Дейвіс Н. Європа. Історія. Пер. з англ. Київ: Основи, 2008. 1464 с.

11. Десятничук І. Історія південних і західних слов'ян від найдавніших часів до кінця XVIII століття: Навчальний посібник. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. 156 с.
12. Едер П. Реформи Йосифа II в Австрійській імперії та їхнє поширення у Галичині (1780–1790 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Вип. 61. С. 127–135.
13. Єлавич Б. Історія Балкан. XVIII і XIX століття. Пер. з англ. Р. А. Семків. К.: Свенас, 2003. 512 с.
14. Жеребна М. Політика освіченого абсолютизму та її значення для становлення освіти на західноукраїнських землях (кінець XVIII ст.). *Наукові записки*. Серія: Педагогіка. 2006. № 6. С. 72–76.
15. Зінько Ю., Калитко С., Кравчук О., Поп І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 464 с.
16. Іванов І., Олейников В. Особливості розвитку освіченого абсолютизму в австрійській імперії. *Європейські перспективи*. 2014. № 3. С. 45–50.
17. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. Посібник / В. Яровий, П. Рудяков, В. Шумило та ін. Вид 2-ге, стереотипне. К.: Либідь, 2003. 632 с.
18. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. За ред. Зашкільняка. Львів, 2002. 702 с.
19. Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу (кінець XV – початок XIX ст.): навч. посібник. За ред. З. А. Баран. Київ: Знання, 2015. 533 с.
20. Історія країн світу та міжнародні відносини в Новий час : навчально-методичний посібник / за заг. ред. проф. Й.М. Шкляжа. Миколаїв : Іліон, 2014. 648 с.
21. Історія приватного життя сербів від середньовіччя до сучасності. К.: Темпора, 2017. 544 с.

22. Копилов С. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. 464 с.
23. Коротка історія Чехії і Словаччини / за ред. П. С. Федорчака. Івано-Франківськ : Плай, 1999. 167 с.
24. Кріль М. Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772–1867. Львів: Сполох, 1999. 294 с.
25. Мельничук Н. Передумови земельних реформ в Австрійській монархії за Марії Терезії та Йосифа II та їх поширення у Галичині. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 53–59.
26. Мешко І. Громадсько-політичний рух і суспільна думка в Угорщині на рубежі XVIII – XIX ст. Львів. 1971. 377 с.
27. Найпавер К. Урбаріальні документи XVIII століття – джерела соціально-економічного становища селянства Закарпаття. *Архіви України*. 1971. № 6. С. 229–305.
28. Найпавер К. Вплив урбаріальної реформи Марії Терезії на формування аграрних відносин в закарпатському селі в другій половині XVIII ст. *Матеріали республіканської наукової конференції*. Ужгород, 1972. С. 23–37.
29. Несух Л. Система (порядок) нарахування податків за часів Марії Терезії. *Актуальні проблеми слов'янознавства*. Зб-к наук. праць. Київ: КСУ, 2004. С. 96–101.
30. Несух Л. Джерела урбаріальної реформи середини XVIII ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: історія. Вип. 12. Ужгород, 2005. С. 204–208.
31. Несух Л. Формування землеволодіння у північно-східній Угорщині після урбаріальної реформи 1767 р. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Історія. Вип. 25. Ужгород, 2010. С. 197–203.
32. Огуй О. Карбування талярів Марії Терези. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2008. № 8. С. 353–369.

33. Пиртко М. Правові реформи в Австрійській монархії в період правління Марії Терезії (1740-1780 рр.). *Науковий вісник публічного та приватного права: збірник наукових праць*. Випуск 1. Т.1. К.: Науково-дослідний інститут публічного права, 2019. С. 61–66.

34. Пиртко М. Формування раннього абсолютизму та його вплив на державний розвиток Австрії у XVIII столітті. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2018. Вип. 67. С. 130–138.

35. Пиртко М. Соціально-політичні передумови формування централізованої держави в Австрії (IX–XVII ст.). *Часопис Київського університету права*. 2017. Вип. 3. С. 54–58.

36. Польша – нарис історії. За ред. В. Менджецького, Є. Брацисевича; пер. із пол. І.Сварника. Варшава: Інститут національної пам'яті, 2015. 368 с.

37. Попович М., Тимотієвич М., Ристович М. Історія приватного життя сербів від середньовіччя до сучасності. К.: Темпора, 2017. 544 с.

38. Рудько С. Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII – поч. XXI ст.): Навчально-методичний посібник з курсу. Вид. 2-ге, доповнене. Острог, 2010. 220 с.

39. Рот А. Про культурні зв'язки чехів і словаків із закарпатськими українцями. Братіслава, 1959. 111 с.

40. Сухий О. Історія Бельгії. Львів: ЛА – Піраміда, 2005. 260 с.

41. Тищик Б. Історія держави і права Австрії та Австро-Угорщини (X ст.–1918 р.): навч. посіб. Львів: Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2003. 80 с.

42. Черній А., Черній В. Історія південних и західних слов'ян. Рівне, 1999. 410 с.

43. Цьолнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. Львів: Літопис, 2001. 712 с.

44. Шульга І. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. Ужгород, 1962. 304 с.

45. Шуп'яна М. Реформування суспільного та державного життя в Австрійській імперії за часів правління імператриці Марії Терезії (1740–1780 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Вип. 58. С. 126–134.
46. Юсип-Якимович Ю. Історія Словаччини: Підручник для студентів слов'янських відділень філологічних факультетів вищих навчальних закладів. Ужгород: Гражда, 2009. 288 с.
47. Яровий В.І. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.). Курс лекцій: Навч. Посібник. К., 2003. 632 с.
48. Despalatovic E. Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement. Boulder, Colo: East European Quarterly, 1975, 271 s.
49. Heinz R. Mária Terézia (Osudové chvíle Habsburgovcov). Bratislava, 1997. 196 s.
50. Hlinka J. Neznámy kremnický dvojtoliar Márie Terézie. Bratislava, 1986. 511 s.
51. Hlinka J. Mincovníctvo Márie Terézie a Josefa II. *Vlastivedný časopis*. 1990. № 39. S. 56–62.
52. Hykisch A. Mária Terézia. Košice, 1932. 411 s.
53. Komorová K. Reformy Márie Terézie a Jozefa II. *Knižnice a informácie*. 1949. № 32. S. 10–39.
54. Remiášova A. Medové roky Márie Terezie. *Slovenska*. 1995. № 48. S.78–89.
55. Votselka K. Istoriya Avstrii. Kultura, obshchestvo, politika. M.: Ves Mir, 2007. 512 s.
56. Wandruszka A. Das Haus Habsburg. Die Geschichte einer Europäischen Dynastie. Wien-Freiburg-Basel: Herder & Co., 1989. 417 s.
57. Zdycha P. Jej veličenstvo Mária Terézia lesom priala: pripomíname si 230 rokov od prijatia pokrokovej reformy – lesného poriadku. Bratislava, 1999. 320 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

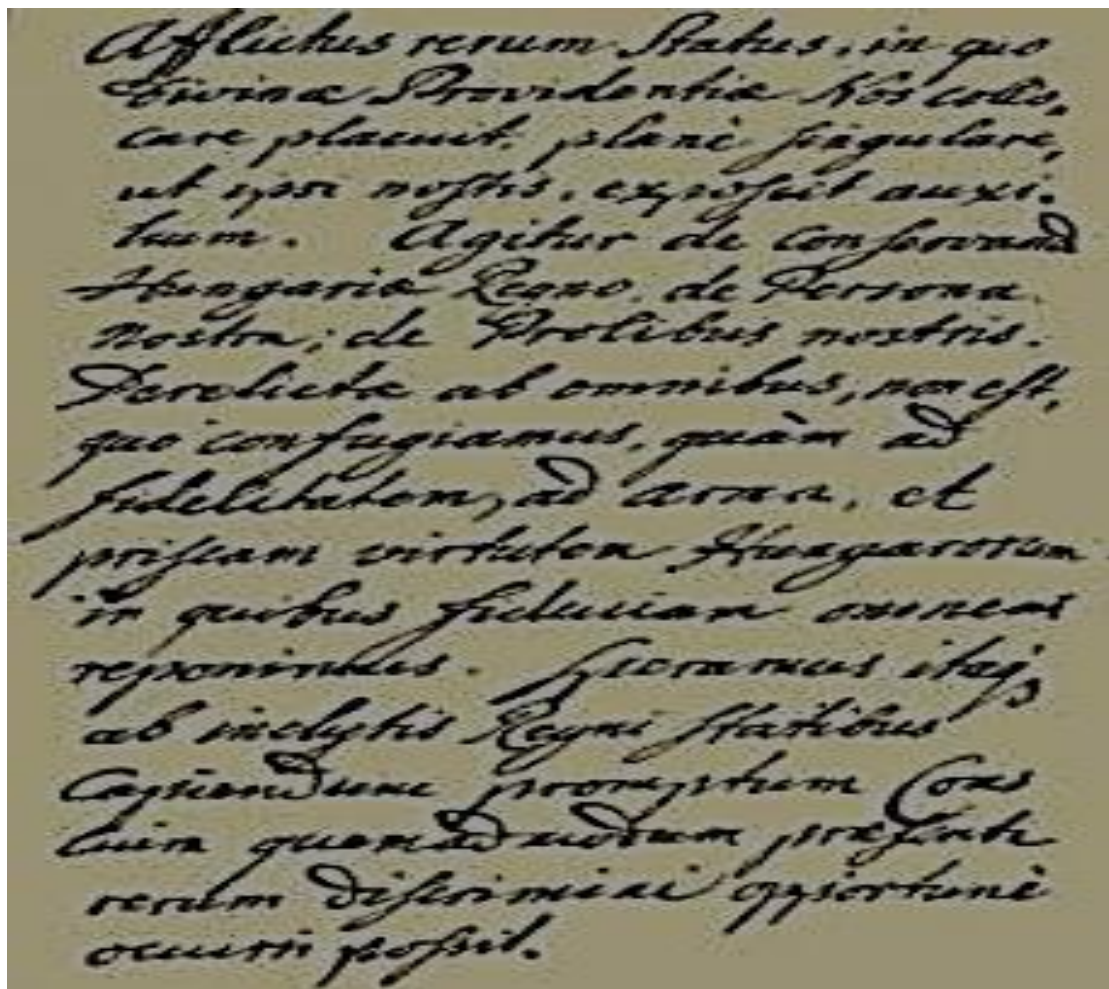
Марія Терезія як імператриця

Джерело: <https://projects.lnu.edu.ua/ce-program/wp-content/uploads/sites/3/2021/04/ProspektHabsburg.pdf>

Прохання-автограф Марії Терезії до угорської шляхти про допомогу

11 вересня 1741 р.

Afflictus rerum Status, in quo
 Divina Providentia nos collo-
 care placuit, plane singulare,
 ut ipse nobis, exproset auxi-
 lium. Agitur de conservanda
 Hungaria Regno, de Persona
 nostra; de Prolebus nostris.
 Pericula ab omnibus, non est,
 quo confugiamus, quam ad
 fidelitatem, ad arma, et
 pristinam virtutem Hungarorum
 in quibus feliciam omnes
 reponimus. Periculis itaque
 ab inclytis Regni Statibus
 Capiondum promptum Cons-
 cium quomodocumque, presentis
 rerum discrimini opportune
 occurrere possit.

Джерело: <https://projects.lnu.edu.ua/ce-program/wp-content/uploads/sites/3/2021/04/ProspektHabsburg.pdf>

Пам'ятник Йосифу II у м. Празі

Джерело: <https://projects.lnu.edu.ua/ce-program/wp-content/uploads/sites/3/2021/04/ProspektHabsburg.pdf>